

ШЫН

№ 98
(17742)

2009 чылдың
сентябрь 1,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Бөгүн Билиглер хүнү

ЧАА ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЫЛЫ-БИЛЕ, ӨҢНҮКТЕР!

Эртем-билиг эжиин ажып,
Эткир коңга кыйгырып тур.

Биргиклассчы курзукпайлар
Билиг хүнүн байырлап тур.
Ай-кыс МАСПЫК-ОЛДУҢ тырттырган чуруу.

Байыр чедиршишкinnerи

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым!

Тыва Республиканың Чазааның мурнундан чаа өөредилге чылының эгелээни-биле болгаш Билиглер хүнү-биле байыр чедиршишкinnerи болгаш эң-не эки күзээшкinnerни хүлээп ап көрүңер!

Сентябрь 1 — бистиң шуптувуска онзагай, өөрүшкүлүг болгаш сагыш-сеткилди доюлдуруп турар хүн. Бөгүн бүгү-ле салгалдарга эргим, бистиң шуптувуска ниити улуг байырлал — Билиглер хүнүн демдеглеп турар бис. Чогум-на школачы парта артындан кижилер өөрүшкүнү билеп алыр, харылзажылганың болгаш чогаадыкчы чоруктуң өөрүшкүзүн шиңгээдип алыр.

Бөгүн Тывага моон мурнунда

турганы ышкаш угаанныг болгаш билиглиг кижилер херек. Республиканың мурнунда моон сонгаар индустриалдыг хөгжүлдениң айтырыглары туруп турар. Ол «Кызыл — Курагино демир-орук тудуу» болгаш Элегестин кокстуг хөмүрдажының моон чыдынының байлаан шиңгээдип алыр улуг хемчээлдиг инвестициялыг төлөвилелди амыдыралга боттандыраар болур. Кандыг-даа ажыл-херекке чүгле бедик билиглиг кижилер ажыдышкinnerни кылыр. Тываның моон сонгааргы хөгжүлдизи бистиң уругларымыс, оларның бедик билии-биле тудуш холбаалыг.

Бистиң уругларымыс ээлдек-эвилең, талантылыг амыдыралга

дилээшкinnerни өссүн деп шуптувус күзээр бис. Башкылар оларның чаа билиглерни чедип алырынга, салган сорулгазынга чогаадыкчы хамаарылгазын, күженишкinnerни, күш-ажылга ынак болурун көргүзүп чорааш, мергежилди болгаш чаңчылды чедип алырынга дузалаар. Республиканың өөредилге системазының бүгү ажылдакчыларын, башкыларны, студентилерни болгаш өөреникчилерни байырлап биле чүректин ханызындан байыр чедирип тур мен. Силерниң өөредилгегерге, ажылыңарга болгаш амыдыралыңарга көскү чедишкinnerни, быжыг кадыкшылды болгаш улуг аас-кежиниң сеткилимниң ханызындан күзедим.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Хүндүлүг өңнүктөр!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының мурнундан Силерге Билиглер хүнү-биле чүректин ханызындан байыр чедирип тур бис.

Бо хүн бистиң шуптувуска байырлалдың, үр манаанымыс сагыш-сеткилдин дүвүрели, чаңчыл езу-гаар чаа өөредилге чылының эгелеп турары болур. Школачыларның дыштанылганың үезинде чаартынган школар бодунуң өөреникчилеринге эжиин катап ажыдып

берип турар. Кым-бир кижиниң бир дугаар школаның эргинин артап кирип турары, а кымга шагда-ла оон ийи дугаар бажыны болу берген-не болгай. Школачыларның ханаларынга эрттирген хүн бүрүзү кижиниң, хамаатының кижилер болуп тургустунарының оруунуң сагыш-сеткилин байлаакшыдарының болгаш чаа билиглерни бээриниң база бодунуң төрөөн чуртунуң

патриоду болурун сагыш-сеткилим ханызындан күзээр-дир мен.

Хүндүлүг өөреникчилер, башкылар болгаш ада-иелер! Бо төөгүлүг хүнде эң-не чылыг-чымчак сөстөрни хүлээп ап көрүңер база үре-түннелдиг ажылыңарга чедишкinnerни, чогаадыкчы планнар боттанырын, өг-бүлөгөргө болгаш Силерге материалдыг чаагай кежиктерни күзедим!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Х.МОНГУШ.

АЙЫЛ ЧОК ЧОРУКТУ ХАНДЫРАР

РФ-тиң Иштики херектер сайыды Нашид Нургаалиев Билиглер хүнүнде хөй-ниитиниң айыыл чок чорукту хандыраарынга милиция албанының кайы хире белениниң дугайында видеоконференция хуралды эрттирген. Ук хуралдың ажылынга Россияның Өөредилге болгаш эртем яамызы биле РФ-тиң Өөредилге талазы-биле федералдыг агентилелиниң төлээлери киришкен.

2009-2010 өөредилге чылының Билиглер хүнүнде айыыл чок чорукту хандыраары-биле бистиң республикада бүгү талаалыг хемчеглерни шагда-ла чорудуп эгелээн. Республикада өөредилгениң 468 албан черлери бар. Оон иштинде хүндүскү школа — 173, кежээки школа — 13, немелде билиглерниң — 44, назы четпээн уругларның өөредилге албан черлери — 218, профессионал училищелер — 12, тускай ортумак билиглиг өөредилге черлери (техникумнар, училищелер, колледжтер) — 7, дээди өөредилгениң — 1 албан чери. Бо бүгү

албан черлериниң 50-ин ведомстводан дашкаар камгалал чери хайгаарап турар болза, күрүнениң унитарлыг «Охрана» бүдүрүлгезин 12, хууда камгалал черлери 11 объектилерни хайгаарап турар.

Билиглер хүнүнде милицияның 400 хире ажылдакчылары хөй-ниитиниң чурумун хайгаараарынга киржир. Оон аңгыда, республика девискээринде август айның 17-ден сентябрь 13-ке чедир «Оваарымчалыг — уруглар!» деп орук озалондаанга хамаарыштыр профилактика ажылдары үргүлчүлээр.

ТР-ниң ИХЯ-зының сайыттын бирги оралакчызы А.А. Канданның айтышкыны-биле «Школаже баарыңга дузала!» деп акцияга киржиринче иштики херектер албанының ажылдакчыларын кыйгырган. Ажылдакчыларның деткимче, дузазы-биле чыгдырган ном-дептерни, идик-хепти болгаш канцелярия барааннарын сентябрь 12-де социал берге байдалда таварышкан өг-бүлелерге үлээр.

Эргим өңнүктөр!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының мурнундан бүгү чонунуң байырлалы болу берген, көскү демдектин, эки эгелээшкinnerниң болгаш боттанышкinnerнарың — Билиглер хүнү-биле чүректин ханызындан байыр чедиршишкinnerни хүлээп ап көрүңер!

Сентябрь 1-де Тываның шупту өөредилге албан черлери аныяк хамаатыларның мурнунга бодунуң эжиктерин хүндүткелдиг байдалга ажыдып берип турар. Бодунуң ажыл-херээнге сеткилинден бердинген, бедик профессионалдыг, мерген угаанныг башкылар оларны Билиглер чуртунга чедирер. Башкының чүгле үнели болгаш ужурдузазы амгы делегейде доктаамал өзүп орап ханы болгаш быжыг билиг бээринде эвес, олар өөреникчи бүрүзүнүң салым-чаянныын болгаш талантызын ажыдарыңа улуг дузаны чедирип чоруурлар.

Бөгүн шийтирилээринге амгы ниитилелдин шупту институттарының күженишкinnerни негеттинип турар, республиканың өөредилге черлериниң мурнунда, ниити өөредилге системазының мурнунда белең эвес сорулгалар салдынып турар. Мурнады хөгжүдөр национал төлөвилел «Өөредилге» бодунуң эки түннелдин бадыткаан, башкыларның болгаш дагдыныкчыларның ажыл-чорудулгазының бедик ужур-дузалыын көргүскен. Ол чаа шийтирилериң дилээрин негеп турар база өөредилге айтырыгларынче чаа езу-биле көрнү-

рүнче албадап келген. Чаңгыс аай күрүне экзаменинче киргениниң четпестери болгаш частырыглары турза-даа, школарда өөредилгениң шынарын бедидер арганы берген болгаш Чаңгыс аай күрүне экзамениниң түннелиниң талазы-биле көдээ школарның дыка хөй доозукчулары чурттуң шыырак дээди өөредилге черлеринче кирер аргалыг болган. Ынчалза-даа өөредилге системазында чоруп турар шупту чорудулгаларны сайзыраңгайжыдар, оон-биле кады чаңгыс аай күрүне экзамениниң механизмин сайзыраңгайжыдар сорулга ниитилелдин мурнунда тургустунуп турар. Россияның өөредилгези шилчилгениң үезин эртип турар болгаш ам шынарлыг бурунгаарлар негеттинип келген деп, Россия Федерациязының Президентизи Дмитрий Медведев чугаалаан. Ол угланышкinner-биле чоруп орап ажил мурнады көрдүнген болгаш иденкейлиг уламчылаар дээрзинге бүзүрээр бис.

Бо байырлалдың хүнү-биле Тываның шупту башкылар коллективтеринге, школачыларга болгаш студентилерге, оларның ада-иелеринге чаа өөредилге чылының эгелээни-биле сагыш-сеткилим ханызындан байыр чедирдим. Силерниң шуптунарга быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, чаагай амыдыралды, чогаадыкчы болгаш тургузукчу күш-ажылыңарга чедишкinnerни, бистиң улуг чуртувус Россияның болгаш Тываның чаагай чорунга чаа-чаа чедишкinnerни күзедим!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазы В.ВАЛЬКОВ.

ТЫВА. Озүлденнн базымнары

ТӨӨГҮЛҮГ ТУРАСКААЛДЫ САЛГАН

Август 28-те Россия Федерациязының девискээрлер хөгжүлденин сайды Виктор Басаргин, ооң эдертип чорур делегациязының кежигүннери, ТР-нің Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол, ТР-нің орук-транспорт сайды Олег Саая, Каттышкан үлетпүр корпорациязының делегациязы, «Севзапранспроект» КАН-ның харысалгалыг ажилдакчылары Кызыл – Курагино демир-орунуң эң улуг тоннели (даг өттүр үттээн орук) болур Куртушибин тоннелинн турар черинге төөгүлүг тураскаалды салыр хемчегге киришкен.

Виктор Басаргин болгаш Шолбан Кара-оол бо демир-орукка болгаш ооң тудуунга хамааржыр харысалгалыг ажилдакчыларның Бии-Хем кожуунуң девискээринге бо болган ужуражылгазын «Севзапранспроект» КАН-ның чингине директору С.Б. Мельниченкоң төлевилел ажилдары доостуруп турарының болгаш ооң кандыг хевирлиг чоруп турганының дугайында илеткел-биле эгелзэн.

— Ниитизи-биле 415 км узун хемчээлдиг Кызыл — Курагино демир-орук тудуун 4 аңгы участкага чарып турар: 0-тен 110 км чедир, 110-200 км, 200-тен 285 км, 285-тен 475 км чедир. Сөөлгү участок

Тыва Республиканың девискээринде турар дээрзи билдингир. Оон аңгыда бо сөөлгү участоктун бодунуң хемчээли 130 км, 3 станция турар, улуг 14, ортумак 3, биче хемчээлдиг 154 көвүрүглер, чаңгыс тоннель турар. Амгы үеде төлевилел ажилдары дооступ турар, демир-орук улуг төөгү ужу-дузалыг хорумнары таварып эртпес, бойдуска улуг когарал чедирбези-биле аңгы-аңгы вариантыларны өөренип көрүп тургаш, төлевилел тургустунган. Бергелер Красноярск крайның девискээринге хөй көвүрүглер тутунары-биле таваржып турар. Орукту дургаар ниитизи-биле 12 тоннель турар хире апаарга, 5-ин

кызыргаш, 7-ин арттырган. Бо демир-орук участогунга эң узун тоннель турар черде турарыыс бо Томск хоорайның шинчилел ажилдары кылыр геологтары бо дагның чер шимчээшкенинге хамаарыштыр айыыл чок чоруун хынап турары бо — дээш, демир-орук тудуун дугайында илеткелин С.Б. Мельниченко доосту.

Шупту демдегеп каан тураскаалдыг черге тускай демдектин чагызын черге тургускаш, бо оруктун тудуунга төөгүлүг тураскаалды салганы ол. В.Басаргин «Московия» каналдың (1 дугаар каналдың бир адыры) корреспондентизинин «Тывага келгеш, кандыг чүүлдерни бодунарга билип алдыңар, моон соонда маңаа кээр силер бе?» деп айтырынга:

— Албан кээр мен. Демир-орук тудуунуң доозулганын кээп демдеглээр апаар мен. Тыва — бойдус курлавырлары-биле байлак чердир. Ооң келир үези улуг. Ынчангаш бо орук ооң хөгжүлденинге дыка улуг ужу-дузалыг болур — деп, ол чугаалады.

— Шолбан Валерьевич, силер бо оруктун тудуу-биле кандыг сорулгаларны холбап турар силер?

— Бир дугаарында, ооң тудуу Тываның агаар-бойдузунга багай салдар чедирбезин кызар. Ийде, демир орук тудуунга 18 муң ажилчын херек болза, а демир-орук мергежилдиг 4 муң кижиги херек болур. Ынчангаш үндезин чурттакчыларның аразындан кижилер аңаа ажилдаарын күзээр-дир мен. Бо хүннерде 240 уруглар, оолдар демир-орукчуңун мергежилин чедип алыр дээш өөренип турарлар. Ол херек сан-чугагай оранчок эвээш, ынчалза-даа база-ла чедишкенивис-тир деп демдеглээр апаар — диди.

Бии-Хемнин чараш бойдус-чурмалдыг черинге демир-орук тудуу туруптар. Орукту кыш-чай чок аштап-арыглаар ажилчынар сууржугаштары база немежир. Ол база хөй ажилчын олуттар... Боттары-выс шын ажыглаар, культуравыс бедик болур болзувусса, демир-орук тудуу биске дыка улуг ужу-дузалыг болур.

Айлаң ДАРЖАА.

Хоочуннуң өөрүшкүзү
УТТУНДУРБАС
УЖУРАЖЫЛГА

Бүгү назынымда көдээ ажил-агый-биле холбаалыг ажилдап келдим. Ылаңгыя Тожу кожуунга ажилдап барганым иви ажил-агый-биле таныжарыңа дузалады.

Чоокта чаа ТР-нің Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол мени хүлээп алган. Хүлээп алышкын үезинде ол мээң хууда дилег, айтырылгарымдан аңгыда, Чазак Даргазы иви ажилын катап хөгжүдеринге чүү негеттинерил дээн чижектиг айтырылгарны мен ышкаш бөдүүн кижиден айтырарга, мээң сагыш-сеткилимни хөлзетти, оларга билир шаам-биле харыыладым.

Аныяк дарга кижинин шупту кижилерни ынчаар хууда хүлээп ап турар дээрге, үе-шак кайын четчир деп. 81 чыл дургузунда чурттап эрткен назынымда бо хүлээп алышкын менээ төөгүлүг болгаш уттундурбас ужуражышкын болган.

Эвилең-ээлдек хүлээп алышкын дээш Чазак Даргазы Шолбан Валерьевичке өөрүп четтиргенимни илереттим. Силернин бедик харысалгалыг ажил-херээрге чайынналчак чедишкенин күзедим.

Алдын-оол МААДЫ.

Ажилчы неделяның сөөлгү ажил хүнү. Кызыл хоорай чагыргазының назы четпээннер эргелеринин талазы-биле кол специалист А.Г.Күжүгет, Социал политика департаментизинин төлээзи И. В. Ананьина, муниципалдыг өөрөдилге чери Кызыл хоорайның 9 дугаар школазының социал педагог башкызы О.К. Донгак база Кызыл хоорайның иштики херектер талазы-биле эргелелдин назы четпээннер-биле ажилдаар килдистин инспекторлары С.А. Сарыг, М.К. Хертек, А.И. Товарищтай найысылалдың «Западный» кезээнде чурттап турар социал чедимче чок өг-бүлелерни кезири-биле рейдини кылып чоруптувус.

Рейдиниң кол сорулгалы — чаа өөрөдилге чылынга белеткелдин кандызын хынаары, дузаламчы хереглел турарларның даңызын тургузуп, хоорай чагыргазынче кириери, учетта турар назы четпээннер-биле база катап профилактиктиг чугааны чорудары.

Кызыл хоорайда амыдыралы чедимче чок, социал камгалалы кошкак 1600 ажыг өг-бүлө бүрүткеттинген. А ада-ие хүлээлгезин багай күүседип турары дээш 237 өг-бүлө иштики херектер албанының тускай даңызында кирген. Хоорайның чүгле «Западный» кезээнде 76 назы четпээннер килдистин учедунда турар. Ынчангаш бо удаада «онза чугула» деп демдеглеттинип турар өг-бүлелерге чедер дээрзин рейдиниң киржикчилери шийтпир-леди.

«Таблетка» деп адаарывыс «УАЗ» автомашина чогуур үезинде хоорайның чагырга бажынынга чедип келди. Кезиир бажыңнарның адресстерин демдеглээн саазыннар, кылган ажилды демдеглээр тускай майыктын документ-саавырларын четчелээш, бир дем-биле үнүптүвус.

Бирги чедер адресзивис — Калинин кудумчузунда 7 «а» дугаарлыг хөй-ниитинин чуртталга бажыңы. Хереглээн адресзивиске келгеш соктаан, харыы чок. «Бо квартирада каш-даа удаа кээп тур бис, черле чок боор азы шак арай эрте бооп-тур ирги бе?» деп, инспекторлар аразында чугаалажы-дыр. Чугааның аянындан бо бажыңда арагалаар өг-бүлө, өөнүн херээжен ээзи энир чылын чок болган, амында бот-ада, база сески классчы уруу бар деп билип алдым. Чааскаан арткан ада И. Донгак-даа, бичи школачы уруг-даа хөй кижини бут кырында тургускан, арагалаар «берге» категорияга хамааржыр долу эвес өг-бүлө. Чаа өөрөдилге чылында Кызыл-Арыг школазынга

И.Ананьина кырган-авага тайылбырны берип тур.

өөрөдилгезин уламчылаар дээрзин демдеглеткен болган. Ынчангаш амын шын бе дээрзин хынап кээрге, чок болганы ол. Бо каш хонукта база катап келир бооп дугурушкаш, чоруптувус. Ол-ла бажыңда чурттап турар үш хире бажыңда база-ла кижилер чок болду.

Дараазында чедер чер — Заходская кудумчузунда ийи каът бажыңнар. Даштынга халдып чедер бээривиске, шала бичиилери элинде ойнаан, оон улуглары бөлүг-лежи алган турлар. Милиция машиназының чедип келиринге пат чаңчыккан дег, көрнүп келгеш, катап-ла ынаар бот-боттары чугаалажы берди. Элээн каш кожа-кожа турар ийи каът бажыңнарның ол чоок-кавыда уругларга таарыштыр туткан спортчу шөлчүгештер-даа, уруглар ойнаар дериг-херекселдер-даа каракка илдикипеди. Чедер адресстер-ле хөй, канчаар үстүп алырыл, кым кайнаар баар деп үлежилге эгеледи.

Тос дугаар школань социал педагог башкызы О. Донгак, мариан назы четпээннер эргелеринин талазы-биле специалист

А.Күжүгет база департаментиден И. Ананьина үш хире адреске

бардывыс. Социал камгалалы кошкак өг-бүлелернин ажы-төлү өөрөдилге херексели, идик-хеп-биле четчелеттинмээн дээрзи чугаадан билдине берди. 9 дугаар школань өөреникчизи К.Чүлдүм-биле башкызы ажыт-чажыт чокка чугаалажып, ужуражыр хүнүн дугуржуп алды. Оон биске «К-ны иези бичиинде-ле бо угбазының бажыңында каапкан, ол өг-бүлө база хөй ажы-төлдүг улус-тур ийин. Чогуу К-ның хары 18 ашкан, а школа доозары ам-даа элек, ынчангаш эге професионал өөрөдилге черинче кириер дээш кызып турар улус-тур бис ийин» деп, немелде тайылбырны берди...

Энергетиктер кудумчузу. База-ла хөй-ниитинин чуртталга бажыңы. Хөй ажы-төлдүг өг-бүлө А. Бегзи. Өгнүн эр ээзи истелге адаанда, Абакан хоорайда. Карак эмнелгезинде санитаркалап ажилдап турар иениң бажыңының арыг-сили-даа аажок. Уругларының улуу 9-ку классчы уруу авазының езулуг дузалакчызы, дунмаларының үлежерлиг угбазы дээрзи илден болду. Бешки классчы база 4, 2 хар-

лыг уруглар, шупту 5 кижиги чүгле авань 6 муң хире шалыңында база уруглар пособиеси 708 рубльде чурттап турарының дугайында актыга бижип алды. Амдызында школаже белеткээр талазы-биле арай бергедеп турарын ие чажыр-бады. Херек документилен чыып белеткеп алгаш халас хлеб алыр талон база школаже белеткээр кылдыр хоорай чагыргазындан дузаламчы — 1 муң рубль алыр кылдыр ажыл хүнү эгелээрге, келирин чалады.

Тудугжулар суурунга чурттап тургаш чурттаар оран-савазы өрттенген соонда Индустриальная кудумчузунда көжүп келген өг-бүлелернин чурттап турар черинге келдивис. Даштындан көөрге, аяныг, чараш кылдыр септээн, «евро» соңгаларлыг, аар өрткектиг демир эжиктер салган бажыңга келдивис. Херим иштинде уруглар ойнаар шөлчүгеш-даа бар, улуг херим-биле кажалаап каан, алызында арыг-сили аажок. Иштинче кирип келгеш, кайгай бердивис. Ындамында саазыннар, аар өрткектиг демир эжиктерни ыйылдыр тепкилеп каапканын көргөш, хейде кыдыындан мен хараададым.

Социал чедимче чок өг-бүлө А. Аракчааның квартиразы. Уруглар шупту «тубконтактылыг», 6 класс уруу эрткен чылдың он айдан бээр туберкулез диспансеринде эмнедип чыдар. «Барып каап тур силер бе?» деп айтырарга, ынаар чедери ырактыр дең кырган-ава харыылады. Уругларның иези кайда-даа ажилдавайн турар, амгы үеде бажыңында чок, каш хонук арагалап турар, хоорай кирген деп чөгөл төткен дег, харыыладылар. Оларны 60 ажыг харлыг кырган-ава карактап чыдып калган. 11, 6, 4, 2 классче шилчээн уругларның өөренир идик-хеви, чүзү-даа белен эвес. Чаа өөрөдилге чылында уруг бүрүзү школаже кирип, өөренип эгелезин дээш чорудуп турар рейдиниң-даа, акцияларның-даа түңнели ол болган чү-

веде, хоорай чагыргазындан дузаламчыны ап, департаментиден халас хлеб талонун алырын сүмелээш, херек чүүлдерин И. Ананьина тайылбырлап берди...

Рейдиниң ажылынга киржип чорааш, кандыг бажыңнарга кирбедивис дээр, чиди аажок, думчукка хап кээр хирзиг чыт, ужу-бажын дырап албаан, эзеңгизи дыңзы берген иелер, ойлап чаштып дескен элээдилер, чүзү-даа чок бол, арыг-силиг өрээлдер...

Бо бүгү көргөн чүүлүмден кандыг түннел үндүрүп болурул?

Чүнүн-даа мурнунда кижиги амыдырап-чурттаар дээш, ажы-төлүн бут кырынга тургузуп, өөрөдил алыр дээш изиг күзөл херек-тир деп чүвени билдим. Ол хүн кезээн өг-бүлелернин колдуу-ла «өөрөдилгеге белен эвес бис» деп харыыны берди. Бир чамдыктарын билип болгу дег, салаа базып санап болур кижилер база бар — олар чылдыңна чүгле дуза херек дээш, холун бурунгаар сунуп алган диленип олурар. «Ажылдаар, тыптынар» деп арга-сүмө кадылтар болза, каядаа чедир билдиржиринге белен апаар. «Күрүне чүге биске дузалавазыл» деп ааш кынгаш, ол-ла чүнү-даа тыппас мен дээш, чаңнап олурар. Бо талазы-биле чүнү чугааларлы дээрге, ада-иениң боттарының тывынгыр, ажилгыры, деткимчези, уругларга чылыг, чырык, арыг-силиг чурттаар чер, күш-ажылга кижизидилге эң кол черни элээр ужурул. Оода боттун чурттап олурар өрээлчигежин эмгелеп, боттарынга таарыштырып ап, ажы-төлдүн келир үезин бодал чорза, оон өске чүү херек боор. А назы четпээннер-биле ажилдаар инспекторларның, социал педагогтарның, специалисттерин ажилы дыка-ла аар, психиктиг быжыг туруш, шыңгы негелде, олут олурбас, дыш билбес ажил-дыр деп үнелеп, байырлажып чандывыс.

Айлаң МОНГУШ.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУН тырттырган чуруу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың март 7-де №111 доктаалыга өскерилгелер кирир болгаш 2009 чылда Тыва Республиканың муниципалдыг районнары болгаш хоорай округтарының талазы-биле школа мурнунуң өөредилгезинге ниити өөредилге программанын боттандырып турар муниципалдыг өөредилге черлеринге уругларны тургузары дээш ада-ие төлөвириниң кезээнге дузаламчы төлөвир субвенцияларны үлээрин бадылаарының дугайында 2009 чылдың май 27 №243 Кызыл хоорай

чыларының аттестациязын эрттирер талазы-биле күрүне ачы-дузазын Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының бээриниң коштунган Административтиг регламентизин бадылаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаан соонда, 10 хонук эрткенде, күштүг болуп кирер. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың июнь 15-те №274 доктаалы-биле бадылаан

Культура болгаш уран чүүлдүн база республиканың педагогика ажилдакчыларының муниципалдыг өөредилге албан черлериниң аттестациязын эрттирер талазы-биле күрүне ачы-дузазын Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызының бээриниң Административтиг регламентизи

1. Ниити чүүлдер

1. Культура болгаш уран чүүл база республиканың педагогика ажилдакчыларының муниципалдыг өөредилге албан черлериниң аттестациязын эрттирер талазы-биле күрүне ачы-дузазын Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызының бээриниң бо Административтиг регламентизин (моон сонгаар- Административтиг регламент), культура болгаш уран чүүл база республиканың педагогика ажилдакчыларының муниципалдыг өөредилге албан черлериниң аттестациязын эрттирер талазы-биле бүрүн эргезин боттандыраар дес-дараалаштыр хөдөлүр (административтиг чорудула) болгаш хуусаазын тодарадыр, күрүне ачы-дузазының алыкчыларына таарымчалыг байдалды тургузар, күрүне ачы-дузазын алырының болгаш бээриниң шынарын экижидер сорулгага ажилдап кылган.

2. Культура болгаш уран чүүл база республиканың педагогика ажилдакчыларының муниципалдыг өөредилге албан черлериниң аттестациязын эрттирер талазы-биле күрүне ачы-дузазын бээрин дараазында чүүлдерге дүүштүр боттандыраар:

Россия Федерациязының 1992 чылдың июль 10-да «Өөредилге дугайында» №3266-1 Хоойлузу (Федералдыг хоойлу-ну) 1996 чылдың январь 13-те №12 редакторлаан), (Россия Федерациязының Дээди Совети болгаш Россия Федерациязының улус депутаттарының съездинин даңзылары, 1992, №30, ар. 1797; Россия Федерациязының хоойлужудулгаларының чыындызы, 1996, №3, ар. 150; 2000, №30, ар. 3120; 2002, №26, ар. 2517; 2004, №10, ар. 835; №35, ар. 3607; 2006, №1, ар. 10; 2007, №2, ар. 360; №7, ар. 838; №27, ар. 3215; №44, ар. 5280; №49, ар. 6070, 6074; 2008, №30, ар. 3616; 2009, №7, ар. 787);

2000 чылдың июнь 26-да «Күрүнениң удуртур ажилдакчыларның болгаш педагогтарның база муниципалдыг өөредилге албан черлериниң аттестациязының чурумун дугайында» №1908 Россия Федерациязының Өөредилге яамызының дужаалы («Российская газета» №148);

1995 чылдың июль 24-те «Өөредилге дугайында» Тыва Республиканың №336 Хоойлузу («Тувинская правда», 1995, август 10; 1998, январь 10; 2001, март 27; 2005, март 25, апрель 9; 2006, март 2, август 3; 2007, август 7; 2008, май 6, июль 22; «Шын», 2004, декабрь 31; 2007, август 23; 2008, май 6, июль 29);

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың май 14-те «Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызының дугайында» Дүрүмнү бадылаар дугайында» №592 доктаалы («Тувинская правда», 2007, май 26, июнь 27; 2008, июнь 10; «Шын», 2007, май 26, ноябрь 15; 2008, октябрь 21);

амгы Административтиг регламентизин биле.

3. Күрүне ачы-дузазының күүседикчизи Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы болур (моон сонгаар-яамы).

Күрүне ачы-дузазын бээриниң деңгелин административтиг хөдөлишкннерин Тыва Республиканың культура болгаш информация политиказының сайыдының (моон сонгаар-сайыт) шийтпиринге дүүштүр яамының структурлуг кезектериниң күрүнениң хамааты албан-хаакчылары бээр.

4. Күрүне ачы-дузазын бергенинин түнели-биле ооң алыкчыларына культура болгаш уран чүүлдүн база республиканың педагогика ажилдакчыларының муниципалдыг өөредилге албан черлери кирер (моон сонгаар — аттестацияга кирип турарлар).

Культураның болгаш уран чүүлдүн республиканың болгаш муниципалдыг өөредилге

албан черлеринде педагогика ажылын дакпырлап күүседип турар ажилдакчылар (дээди өөредилге черлериниң башкылары, өөредилге органнарының эргелелдериниң, методиктиг кабинеттериниң специалистери болгаш өскелер-даа) аттестацияны ниити үндезинге эртер.

2. Күрүне ачы-дузазын бээриниң чурумунга негелде

5. Күрүне ачы-дузазын бээриниң дугайында информация бээриниң чуруму.

5.1. Күрүне ачы-дузазын бээриниң чорудулазының дугайында информацияны яамының бажыңына албан бодунга азы күрүне ачы-дузазының алыкчызының бижимел дилээнге харыылап бээр, а ол ышка теле-фон харылаазазының чепсек -херекселин ажылгап, электроннуг хевирге, албан езузунун интернет-сайтызында салган дузазындан бээр.

5.2. Яамының бажыңына информация стендизин дерип тургузар, аңаа дараазында информацияны албан салыр:

— күрүне ачы-дузазын берип турар яамының почтазының долу адреси, электроннуг почта адреси, албан езузунун интернет-сайтызының адреси, тайылбыр алыр телефоннарының дугаары, ажылының графиги;

— күрүне ачы-дузазын бээр дээш харыысалгалыг яамының кезектериниң кабинеттериниң дугаарлары;

— административтиг чорудулганы эрттирерин көскүзү-биле көргүзүп турар блок-схема хевиринге күрүне ачы-дузазын бээриниң чорудулгазы;

— күрүне ачы-дузазын бээр дээш харыысалгалыг яамының ооң эрге-дужаалдыг кижилериниң болгаш специалистериниң хөдөлишкннерин азы хөдөлишкн чок шийтпирлерин хомудаарының чуруму;

— күрүне ачы-дузазын бээр дээш харыысалгалыг эрге-дужаалдыг кижилериниң болгаш специалистериниң шийтпирлериниң хөдөлишкннеринге (хөдөлишкн чогуна) хомудаары, күрүне ачы-дузазын бээринге билдиришкнниң үлегери;

— күрүне ачы-дузазының алыкчыларының кириген документиленниң даңзызы;

— күрүне ачы-дузазын бээриниң талазы-биле ажил-чорудулганы таарыштырып турар хоойлужудулганың болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларының даңзызы;

— күрүне ачы-дузазын бээринге ойталаанының үндезини.

Материалдың сөзүглелин этпес, номчурунга таарымчалыг үжүктөр-биле парлаар, эң-не кол черлерин карарты парлап көргүзүр азы адаан шыйып каар.

5.3. Телефон-биле күрүне ачы-дузазын бээриниң чурумун дугайында дыңнадырын ийи арга-биле боттандыраар:

— Яамының тайылбыр бээр телефонунун дузазы-биле;

— харыысалгалыг специалистерниң дорт киржилге-биле.

5.4. Яамының тайылбыр бээр телефонунун дузазы-биле хамаатылар информацияны ап болур:

— күрүне ачы-дузазын берип турар яамының ажылының чурумун дугайында;

— күрүне ачы-дузазын берип турар Яамының долу почта адресиниң дугайында, албан езузунун интернет- сайтызының болгаш электроннуг почта адресиниң дугайында;

— күрүне ачы-дузазын берип турар яамының кезектериниң ажылының чуруму, тайылбыр бээр телефоннарының дугаарларының дугайында;

— күрүне ачы-дузазын бээриниң чорудулазының дугайында.

5.5. Айтырыгны тургускан хамаатыларга специалист тодаргай болгаш эвилчн хевирге аас-биле болгаш телефон дамчыштыр информацияны бээр. Телефон звоногунун ха-

зының субъектилеринге федералдыг бюджеттен школа мурнунуң өөредилгезинге ниити өөредилге программанын боттандырып турар күрүнениң муниципалдыг өөредилге черлеринге уругларны тургузары дээш ада-ие төлөвириниң кезээнге дузаламчы төлөвиринге субвенцияларны бээриниң байдалы болгаш чурумунуң дугайында» 2007 чылдың декабрь 29-та №973 доктаалы-биле бадылаан федералдыг бюджеттен субсидияларны бээриниң Дүрүмүнүн 9,2 пунктузу езугаар Тыва Республиканың муниципалдыг районнары болгаш хоорай округтарының талазы-биле школа мурнунуң өөредилгезинге ниити өөредилге программанын боттандырып турар муниципалдыг өөредилге черлеринге уругларны тургузары дээш ада-ие төлөвириниң кезээнге дузаламчы төлөвириниң талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг районнары болгаш хоорай округтарының чарыгдал хүлээгелериниң кады акшаландыраарының деңгели.

Төрүттүнген уругларның болгаш дузаламчы төлөвириниң хемчээлин тодарадып тургаш, өг-бүлениң шупту уругларын, ооң иштинде азыраан уругларны өөренип көөр.

2. 2009 чылда Тыва Республиканың муниципалдыг районнары болгаш хоорай округтарының талазы-биле школа мурнунуң өөредилгезинге ниити өөредилге программанын боттандырып турар муниципалдыг өөредилге черлеринге уругларны тургузары дээш ада-ие төлөвириниң кезээнге дузаламчы төлөвирини субвенцияларны үлелгезин бадылаар.

3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың май 27-де №243 доктаалы-биле бадылаан

2009 чылда Тыва Республиканың муниципалдыг районнары болгаш хоорай округтарының талазы-биле школа мурнунуң өөредилгезинге ниити өөредилге программанын боттандырып турар муниципалдыг өөредилге черлеринге уругларны тургузары дээш ада-ие төлөвириниң кезээнге дузаламчы төлөвир субвенцияларының үлелгези

Тыва Республиканың кожунунуң (хоорай округунуң) ады	2009 чылда федералдыг бюджеттен(95%) ада-ие төлөвириниң кезээнге дузаламчы төлөвир хөреңгилериниң хемчээли	2009 ч. муниципалдыг бюджеттен(5%) ада-ие төлөвириниң кезээнге дузаламчы төлөвир хөреңгилериниң хемчээли
Бай-Тайга	2545,9	127,3
Барыын-Хемчик	2451,2	122,6
Чөөн-Хемчик	3172,6	158,6
Каа-Хем	1469,6	73,5
Кызыл	2976,8	148,8
Мөңгүн-Тайга	1257,7	62,9
Өвүр	1298,9	64,9
Бии-Хем	1208,5	60,4
Сүт-Хөл	2097,7	104,9
Танды	1885,4	94,3
Тес-Хем	1121,2	56,1
Тожу	1122,9	56,1
Улуг-Хем	2954,4	147,7
Чаа-Хөл	651,4	32,6
Чеди-Хөл	1085,6	54,3
Эрзин	1670,6	83,5
Тере-Хөл	273,3	13,7
Кож. ниитизи-биле:	29243,7	1462,2
Кызыл хоорай	13154,9	657,7
Ак-Довурак хоорай	2938,9	146,9
Ниитизи-биле:	45337,5	2266,8

Культураның болгаш уран чүүлдүн база республиканың педагогика ажилдакчыларының муниципалдыг өөредилге албан черлериниң аттестациязын эрттирер талазы-биле күрүне ачы-дузазын Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызының бээриниң Административтиг регламентизин бадылаар дугайында 2009 чылдың июнь 15 №274 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызының ажил-чорудулгазының ажыктын болгаш шынарын бедидер сорулга-биле Тыва

Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Культураның болгаш уран чүүлдүн база республиканың педагогика ажилдак-

рызынга долгаан кижиниң, органның ады-ның дугайында информация албан турар, телефон звонугун хүлээп алган ажилдакчының эрге-дужаалы, фамилиязы, ады, адазының ады турар.

Айтырыгны тургускан кижиниң негелдезиниң талазы-биле специалист күрүне дузазының алыкчыларының кириер документилериниң даңзызын, яамының шын почта адресин (эргежок чугула таварылгада-аңаа чедир чорутуунун аргазын), хамаатыларны хүлээп алыр графигин ол кижиге тайылбырлап бээр хүлээлгелиг.

Чугаа үезинде сөстөрни тодаргай чугаалаар, долгандыр турар кижилер-биле деңге чугааны чорутпас болгаш телефон звонугун келгени-биле чугааны үзүктелдирип болбас.

Телефон-биле чугаалажышкынны 10 минутадан көвүдедип болбас.

5.6. Яамының албан езузунун интернет-сайтызынга дараазында информацияларны салыр;

— яамының тайылбыр бээр телефон-нарының дугаарлары;

— күрүне ачы-дузазын бээри дээш харысалгалыг яамының кезектериниң ажылының графиги;

— күрүне ачы-дузазының алыкчыларының кириер документилериниң даңзызы;

— административтиг чорудулганы эрттирериниң көскүзү-биле көргүзүп турар блок-схема;

— күрүне ачы-дузазын бээринге ойталаар үндезиннериниң даңзызы;

— күрүне ачы-дузазын бээри дээш яамының, ооң эрге-дужаалдыг кижилериниң болгаш специалистериниң хөделиишкн-нерин азы хөделиишкн чок шийтпирлерин хомудаарының чуруму.

5.7 Яамының адреси: 667000, Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың 46, харылзажыр телефону: (тайылбыр бээр телефон) 8 (394-22) 2-66-22; ажылының чуруму:

— понедельник-пятница 8.00 шактан 17.00 шакка чедир;

— дүйшөккү чапсар — 12.00 шактан 13.00 шакка чедир;

— суббота, воскресенье — дыштаныр хүннер.

Интернет-адрес: www.tuvaculture.ru

электроннуг почта адреси: minkultatuv.ru.

6. Күрүне ачы-дузазын алырынга яамыга кириер чүүлдер:

— педагогика ажилдакчыларының ийиги, бирги болгаш дээди квалификация категориязын болгаш удуртукчу ажилдакчыларның дээди квалификация категориязын аттестациязын эрттиреринге тургустунган форма талазы-биле ажилдакчының билдириши (капсырылга №1);

— бирги квалификация категориязынче кириер удуртукчу эрге-дужаалче кордап турар удуртукчу ажилдакчыларның болгаш кижилериниң аттестациязын эрттирерде:

культура болгаш уран чүүл өөрөдигезин эргелеп-башкаар органның удуртукчузу — өөрөдиге албан черлериниң удуртукчузу эрге-дужаалче кордап турар өөрөдиге албан черлериниң удуртукчулары болгаш кижилер;

өөрөдиге албан чериниң удуртукчузу — педагогтар, структурлуг кезектериниң удуртукчулары, өөрөдиге албан черлериниң удуртукчуларының оралакчылары.

7. Күрүне ачы-дузазын бээрин бо чылдың апрель 15-тен келир чылдың апрель 30-ге чедир үеде боттандырар. Чагыкчылар документилерни апрель 15-тен июнь 30-ге чедир кириер. Ажилдакчыларның аттестациязын октябрь 1-ден апрель 30-ге чедир чорудар.

Аттестация эртип турар кижиге бүрүзүнге, ооң үргүлчүлүшкнн ону эртип эгелзэн эгезинден болгаш шийтпирни хүлээп алырынга чедир ийи айдан ашпас болуру албан.

8. Күрүне ачы-дузазын бээринге документилерни хүлээп алырындан ойталаарының үндезини болза:

документилерде эдип каан чүүлдер турда;

документилерде долу эвес информация турда;

документилерни шын эвес долдурганда.

9. Күрүне ачы-дузазын бээриниң түнели болза, квалификация категориязын тыпсыры.

3. Административтиг чорудулга

10. Күрүне ачы-дузазын бээриниң дараазында административтиг чорудулганы бодунга кирип турар:

1) документилерни кириери болгаш бүрүткээри;

2) күрүне ачы-дузазын бээриниң дугайында болгаш ойталаарының дугайында шийтпирни хүлээп алыры;

3) шийтпирни хүлээп алганының дугайында чагыкчыга дыңнадыры.

11. Күрүне ачы-дузазын бээринге эгезинде үндезин болур чүүл болза, күрүне ачы-дузазын бээринге эргежок чугула документилери-биле яамының канцеляриязынга аттестация эртер кижиниң дилээ болур.

12. Яамының удуртулгазының ат салганынга дүүштүр специалист 3 хонук дургузунда документилерни хынаар, херекти долдурар (аңгы папкага шупту документилерни чыыр).

13. Күрүне ачы-дузазын бээринге шийткитпир турар фактылар илереттингенде, специалист-чылдагаанын болгаш тодараттыгач четпестерни эдериниң аргазын айыткаш, бижимел хевир-биле чагыкчыга 3 хонук дургузунда дыңнадыр, а база ону эдериниң аргазын болгаш үезиниң дугайында дыңнадыр.

Күрүне ачы-дузазын бээриниң дугайында шийтпирни хүлээп алыр чорудулганы дүгедир сорулга-биле тодараттыгач четпестерниң чылдагаанын болгаш ону эдериниң аргазын айтып тургаш, күрүне ачы-дузазын бээрин соксатканының дугайында телефон-биле чагыкчыга специалист дыңнадыр, а база ону эдериниң аргазын болгаш үезин дыңнадыр.

Айыттыгач четпестерни 3 хонук иштинде аттестацияны эртип турар кижиге элпээн таварылгада, специалист 3 хонук иштинде ойталаан чылдагаанын айтып тургаш бижимел харыыны чагыкчыга почта-биле чорудар.

14. Аттестацияның сорулгазы болза, оларга квалификация категориязын тыпсырынга квалификация негелдезинге педагогтарның болгаш удуртукчу ажилдакчыларның профессионал ханы билииниң деңгелинге дүүштүр тодарадыр.

15. Аттестацияның кол сорулгазы болза: педагогтарның болгаш удуртукчу ажилдакчыларның профессионал ханы билииниң деңгелин үзүктел чок бедидерин, тодаргай угланышкынын деткири болур;

өөредилге албан черлериниң педагогтарының болгаш удуртукчу ажилдакчыларының күш-ажыл төлевирииниң деңгелин бедидер аргазын хандыра.

16. Аттестацияның кол принциптери болза:

педагогика ажилдакчыларының ийиги, бирги болгаш дээди квалификацияның болгаш удуртукчу ажилдакчыларга дээди квалификацияның категориязын аттестациязын эки тура-биле эрттирери болур;

бирги квалификация категориязынче удуртукчу эрге-дужаалче кордап турар удуртукчу ажилдакчылар болгаш өске-даа кижилер аттестацияны албан эртер;

аттестация эртип турар педагогтарга болгаш удуртукчу ажилдакчыларга ажык болгаш коллегиялдыг, чаагай сеткилдиг болгаш эки күзөлдиг боттук хамаарылганы хандыра.

17. Педагогтарның болгаш удуртукчу ажилдакчыларның аттестациязын ол сорулгага көрдүнгөн яамының акша-хөреңгиз-биле боттандырар, аңаа аттестация эрттиреринге кириштирген ажилдакчыларның күш-ажыл төлевирииниң акша-хөреңгизин база кириштирип болур.

18. Педагогтун болгаш удуртукчу ажилдакчы бүрүзүнүн аттестация эртер хуусаазын графике дүүштүр тус-тузунда тургузар, ооң дугайында ажилдакчы аттестация эгелзэринге чедир ийи неделядан орай эвес специалистке дыңнадыр.

19. Педагогтар болгаш удуртукчу ажилдакчылар боттарында бар квалификация категориязының хуусаазы төңгүжеге чедир, оон бедик квалификация категориязынче аттестацияны эртип болур. Аттестацияның түнели-биле ажилдакчы күззэн квалификация категориязынга дүүшпес деп хүлээп көргөндө, бодунда бар квалификация категориязы ооң хуусаазы төңгүжеге чедир күштүг болуп арттар.

Аттестация комиссиязының хууда саставын болгаш ооң ажылының регламентин яамы тодарадыр.

20. Аттестация комиссиязы аттестацияның түнели-биле дараазында шийтпирни үндүрер:

а) чагык кириген квалификациязынга дүгжүп турар;

б) чагык кириген квалификациязынга дүүшпей турар;

в) «удуртукчу» эрге-дужаалдың талазы-биле бирги квалификацияның категориязынга дүгжүп турар;

г) «удуртукчу» эрге-дужаалдың талазы-биле бирги квалификацияның категориязынга дүүшпей турар.

Аттестацияны эртип турар кижиге шийтпир хүлээп алырынга боду олуржур эргелиг; Аттестацияны эртип турар кижиге олуржур турда аттестация комиссиязының шийтпирин бадылаашкын соонда аңаа дораан дыңнадыр.

Аттестация эртип турар кижиге, аттестация комиссиязының кежигүнү болза, ол кижиге бадылаашкынга киришпес.

21. Аттестация комиссиязының шийтпирин протокол-биле долдурар, комиссияның даргазы, даргазының оралакчызы, секретары болгаш бадылаашкынга киришкен аттестация комиссиязының кежигүннери адыр салыр.

22. Аттестация комиссиязының шийтпирин аттестацияның саазынынга кири бижир (капсырылга №2), аттестация комиссиязының даргазы болгаш ооң секретары адын салыр. Аттестацияны эрткен шынзыдып турар саазыны ийи экземплярга долдурар, ооң бирээзи ажилдакчының хууда херзэнге шыгжаттынар, өскезин бодунун холунга тутсуп бээр.

23. Аттестация комиссиязының шийтпиринге үндезилеп специалистке хамааржыр чүүлдер:

ажылдакчыга квалификация категориязын тыпсырының дугайында Тыва Республиканың культура болгаш информация политиказының сайдыының дугаалыг 10 хонук дургузунда белеткээр болгаш адын салдыраарын боттандырар;

үш хонук иштинде күрүне ачы-дузазын бээриниң дугайында чагыкчыга дыңнадыр; ажилдакчыга квалификация категориязын тыпсыканының дугайында дужаалды болгаш аттестация саазынын бээрин 3 хонук дургузунда боттандырар.

24. Педагогтарга болгаш удуртукчу ажилдакчыларга квалификация категориязын беш чыл хуусаага тыпсыр.

Квалификация категориязын аттестация комиссиязының шийтпирни хүлээп алган хүнден тыпсыр.

25. Чагык кириген квалификация категориязынга азы оон элзэн бедик квалификация категориязынга дүүшпес деп педагог азы удуртукчу ажилдакчыны хүлээп көргөн таварылгада, ооң дугайында аттестацияны эртип турар кижиге ойталаан чылдагаанын айтып тургаш, 5 хонуктун дургузунда дыңнадыр.

Чагык кириген квалификация категориязынга дүүшпей турарын аттестацияның түнели-биле хүлээп алганда, ажилдакчының бар турган квалификация категориязы ооң хуусаазы төңгүже камгалап арттынар.

26. Күрүне ачы-дузазының күүселдези дээш контролдуң чуруму болгаш хевир.

27. Күрүне ачы-дузазын бээриниң негелдезин тургузуп турар Административтиг регламентиниң болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларының дүрүм-нерин яамының эрге-дужаалдыг кижилериниң сагырынга болгаш күүсөдиринге контролду сайыт боду боттандырар.

27.1. Күрүне ачы-дузазын бээриниң долуз болгаш шынарлыгы дээш планныг хыналдаларны болгаш хамаатыларның билдиришкнниң талазы-биле пландан дашкаар хыналдаларны яамының удуртулгазы, сайыт азы ооң оралакчылары ай санында боттандырар, а база федералдыг болгаш республиканың хайгаараар органның дилээниң талазы-биле.

28. Күрүне ачы-дузазын бээри чоруп турда боттандырган (хүлээп алганда) шийтпирлерни болгаш хөделиишкннерни хомудаары.

Күрүне ачы-дузазын бээри чоруп турда боттандырган (хүлээп алганда) шийтпирлерни болгаш хөделиишкннерни хомудаарын суд чуруму-биле боттандырар азы суд чурумунга чедир — яамыга.

28.1. Чагыкчы яамының эрге-дужаалдыг кижизиниң хөделиишкннинге (хөделиишкн чогулга) хомудаар эргелиг.

Чагыкчы аас азы бижимел хевирге хомудалды тургузар эргелиг.

Чагыкчы яамының эрге-дужаалдыг кижизиниң хөделиишкннерин азы тоомча чогул, эпиг-эвилең эвес чурумун азы албан этиказын хажытканда, регламентиниң чурумун үрзэндө, эрге уdur шийтпирлерин, бодунун эргезин болгаш хоойлунуң сонуургалын хажытканының дугайында дыңнадып болур.

28.2. Чагыкчы бодунун бижимел дилээнге бижимел дилегни чорудуп турар күрүне органның адын албан чуруму-биле айтыр азы хамаарылгалыг эрге-дужаалдыг кижиниң фамилиязын, адын болгаш адазының

адын, бир-ле болза, ол кижиниң эрге-дужаалын, а ол ышкаш бодунун фамилиязын, адын, адазының адын, харыыны чорудар почта адреси, дилегниң адресиниң өскерилгениниң дугайында дыңнадыр, кирип турар саналдың утказы, билдиришкнн азы хомудал, хүнүн болгаш бодунун адын салыр.

Бижимел дилегге немелде чүүлдерни база айтып болур:

— хомудап турар хөделиишкннин (хөделиишкн чок чоруктун) утказы;

— байдалдың үндезининге чагыкчының санап турары-биле алырга, ооң хоойлу езугаар эргезин, хостуг чорун болгаш сонуургалын хажыткан, ону боттандыраарынга шаптараазыны тургускан азы хоойлуга чорүштүр кандыг-бир-ле хүлээлге салдыгандан.

— чагыкчының санап турары-биле алырга, эргежок чугула өске-даа дыңнадыр медээлер.

28.3. Эргежок чугула таварылгада, чагыкчы бодунун барымдаазын бадыткап турар документилерни материалдарны азы оларның хоолгазын бижимел дилегге кожуп каар.

28.4. Яамыга кирген бижимел дилегни сайгарып көөрүн болгаш харыызын бээрин, бижимел дилегни бүрүткзэн хүнден 30 хонуктун дургузунда боттандырар.

Дилегни сайгарып көөрүнге эргежок чугула документилерни болгаш материалдарны алыры-биле күрүне органның, тус чер бот-башкаарылга органның азы өске-даа эрге-дужаалдыг кижилерге дилегни чоруткан таварылгада, сайыт азы төлээлтирген эрге-дужаалдыг кижиге дилегни сайгарып көөрүнүң хуусаазын 30 хонуктан ажырбайн узадып болур эргелиг, билдиришкнни чоруткан хамаатыже ону сайгарып көөр хуусаазын узаткан дугайында дыңнадыр.

28.5. Яамының төлээлтирген эрге-дужаалдыг кижизин дилегни сайгарып көргө-ниниң түнелиниң талазы-биле чагыкчының негелдезин хандырганының дугайында, бир-ле болза, дилегни хандыраарындан ойталаанының дугайында шийтпирни хүлээп алыр.

28.6. Дилегни сайгарып көргө-ниниң түнели кирип турар бижимел харыыны чагыкчыге чорудар.

Бир эвес бижимел дилегге харыыны чорудар почта адреси болгаш дилегни чоруткан чагыкчының фамилиязы айыттынмаан болза, дилегге харыыны бербес.

28.7. Яамының алган бижимел дилээнде дорамчылаашкынны илереткен азы багай сөстер кирип турар болгаш эрге-дужаалдыг кижиниң амыдыралынга, кадыында болгаш эт-хөреңгизинге, а база ооң өг-бүлезиниң кежигүннеринге айыылды тургузуп турар байдал турар болза, эрге-дужаалдыг кижиге ооң дилээниң салган айтырылганы харыы бербейн барып болур эргелиг болгаш дилегни чоруткан хамаатыже эргезин буруу ажылгаанының дугайында дыңнадыр.

Бир эвес бижимел дилегниң сөзүглели номчуттунмай барза, дилегге харыыны бербес болгаш күрүне органның, тус чер бот-башкаарылга органның азы эрге-дужаалдыг кижиниң ооң бүрүн эргезинге дүүштүр сайгарып көөрү-биле чорутпас, бир эвес фамилиязы болгаш почта адреси номчуттуна бээр болза, дилегни чоруткан хамаатыже, ооң дугайында дыңнадыр.

Бир эвес чагыкчының бижимел дилээнде салдыгандан айтырыг, мооң мурнунда чоруткан дилеглери-биле холбаштыр ол айтырыгның талазы-биле бижимел харыыларны аңаа хөй катап бергенде, дилегге чаа тайылбырны кириген ажыгы чок, сайыт, өске-даа төлээлтирген эрге-дужаалдыг кижиге ол айтырыгның чагыкчы-биле чагаалажылганы соксак-дыр болгаш ээлчеглиг дилег үндезин чок дугайында шийтпирни хүлээп алыр эргелиг. Дилегни чоруткан чагыкчыге ол шийтпирниң дугайында дыңнадыр.

Бир эвес дилегде салдыгандан айтырыг утказының талазы-биле медээни чарлап болбас, күрүнениң азы өске-даа камгалаар чажыттардан тургустунган болза, айыттынган медээни чарлаары болдунмазы-биле холбаштыр салдыгандан айтырыгга харыыны берип шыдавазын дыңнадыр.

28.8. Күрүне ачы-дузазын берип турар үезинде хүлээп алган шийтпирлер болгаш хөделиишкннер дээш яамының күрүнениң хамааты албан-хаакчылары күрүнениң хамааты албанының дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулгазын болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазының тургусканы-биле харысалганы алыр.

28.9. Чагыкчылар күрүне ачы-дузазын бээри-биле хүлээп алган шийтпирлерни, яамының эрге-дужаалдыг кижилериниң хөделиишкннин азы хөделиишкн чогул суд чурумунга хомудап болур эргелиг.

**Тыва Республиканың күрүне чагыының системанын
сайыраңгайжыдарының дугайында**
2009 чылдың июль 10 №343 Кызыл хоорай

2005 чылдың июль 21-де «Күрүнениң болгаш муниципалдыг хереглелге барааннар чедирер, ажилдар күүседир, ачы-дуза чедирер чагыглары салырының дугайында» №94 Федералдыг хоойлуну Тыва Республиканың девискээринге боттандыра талазы-биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органнарының ажил-чорудулгазын сайыраңгайжыдар сорулгага, 2009 чылда Тыва Республикага коррупцияга удур хөделишкннер талазы-биле немелде хемчеглерниң планын күүседир-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Күрүне керээзиниң даңзызын чорудар талазы-биле Тыва Республиканың күрүне чагыкчыларына (моон соңгаар-төлээлтирген орган), күрүне хереглелинге барааннар чедиреринге, ажилдар күүседиринге, ачы-дуза чедиреринге (моон соңгаар- Тыва Республиканың күрүне чагыгы) Тыва Республиканың чагыын салыр талазы-биле хүлээлгени боттандыра төлээлтирген орган, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органы Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы болур кылдыр тургузар.

2. Республика бюджетиниң акша-хөреңгизинден капитал тудугнуң объектилерин чаартып кылырын болгаш тударын, объектилерниң капитал септелгезин доозар талазы-биле ажилдары боттандыра эрге-жажок чугула, барааннар чедиреринге, ажилдар күүседиринге, ачы-дуза чедиреринге чагыглар салыр талазы-биле хүлээлгени боттандыра, Тыва Республиканың күрүне албан чери «Капитал тудуг эргелелин» күрүне чагыкчызы кылдыр тодарадыр.

3. Тур тудуглары, автомобиль оруктарының капитал тудуг объектилериниң септелгезин, тудуун чаартып кылырын, капитал септелгезин, ажаап-тудар талазы-биле ажилдар күүседиринге болгаш ачы-дуза чедиреринге чагыглар салыр талазы-биле хүлээлгени боттандыра, «Тыва Республиканың Автомобиль оруктарының эргелели» күрүне албан черин күрүне чагыкчызы кылдыр

тодарадыр, а ол ышкаш регионалдыг азы муниципалдар аразында уjur-дузалыг автомобиль оруктарының составында кириген кылымал орук тудуглары, дөзевилел-төлевилел документациязын ажилдап кылыр талазы-биле ажилдар болгаш оон-биле холбашкан өске-даа хевирлерниң ажилдары хамааржыр.

4. Тыва Республиканың күрүне чагыын тургузарының, салырының болгаш күүседириниң адырынга Тыва Республиканың күрүне чагыкчызының болгаш төлээлтирген органының кады хөделириниң коштунган Чурумун бадылаар.

5. Тыва Республиканың күрүне хереглелинге барааннар чедиреринге, ажилдар күүседиринге, ачы-дуза чедиреринге чагыглар салыр дугайында информацияны парлаар албан езузунун парлаалга органын «Тувинская правда» солун кылдыр тодарадыр.

6. Тыва Республиканың хереглелинге барааннар чедиреринге, ажилдар күүседиринге, ачы-дуза чедиреринге чагыглар салыр адырга контролду боттандыра Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының Тыва Республиканың бюджет саң-хөө хайгааралының талазы-биле албаны төлээлдер.

7. Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың февраль 16-да «2005 чылдың июль 25-те «Күрүнениң болгаш муниципалдыг хереглелге барааннар чедиреринге, ажилдар күүседиринге, ачы-дуза чедиреринге чагыглар салыр дугайында» №94 Федералдыг хоойлуну боттандыра талазы-биле хемчеглер дугайында» №136 доктаалын күжүн чидирген деп санаар (Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың сентябрь 11-де №1070, 2006 чылдың декабрь 29-та №1465, 2008 чылдың май 12-де №268 доктаалдарын редакторлааны-биле).

8. Бо доктаалды ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың июль 10-да №343 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың күрүне чагыгларын тургузар, салыр болгаш күүседир адырынга Тыва Республиканың төлээлтирген органының болгаш күрүне чагыкчыларының кады хөделириниң Чуруму

1. Ниити чүүлдер

1.1. Бо Чурум Тыва Республиканың күрүне чагыын тургузар, салыр болгаш күүседир адырынга Тыва Республиканың төлээлтирген органының болгаш күрүне чагыкчыларының ажил-чорудулгазын организастаарын тодарадыр турар.

1.2. Бо Чурумда Тыва Республиканың күрүне чагыын тургузар, салыр болгаш күүседир адырынга коррупцияны болгаш өске-даа хажыдышкыннарны болдурбас, Тыва Республиканың күрүне чагыын салырынга ажык-чарлык болгаш көскү чорукту хандыра, Тыва Республиканың күрүне чагыын тургузар, салыр болгаш күүседир талазы-биле Тыва Республиканың күрүне чагыкчыларының ажил-чорудулгазын сайыраңгайжыдар, Тыва Республиканың күрүне хереглелинге эң дээр чедикчилерни тодарадыр (күүседикчилерни, керээлиг организациялары), Тыва Республиканың бюджетиниң акша-хөреңгизинден болгаш бюджеттен дашкаар дөстөрдөн акшаландырышкынны ажыктыг ажыглаар механизмни тодарадыр турар.

1.3. Билишкн болгаш кызырганы: Федералдыг хоойлу №94 2005 чылдың июль 21-де «Күрүнениң болгаш муниципалдыг хереглелге барааннар чедиреринге, ажилдар күүседиринге, ачы-дуза чедиреринге чагыглар салыр дугайында» №94 Федералдыг хоойлу;

күрүнениң болгаш муниципалдыг хереглелчилер — күрүне органнары (оон иштинде күрүне эрге-чагыргазының органнары), күрүнениң бюджеттен дашкаар фондларын эргелеп-башкаар органнар, тус чер бот-башкарылга органнары, а ол ышкаш бюджет албан черлери, өске-даа федералдыг бюджеттин акша-хөреңгизинин алыкчылары, бюджет акша-хөреңгизинден болгаш бюджеттен дашкаар дөстөрдөн акшаландырышкындан барааннар чедиреринге, ажилдар күүседиринге, ачы-дуза чедиреринге чагыглар салыр Россия Федерациязының бюджеттери азы тус черниң бюджеттери.

Төлээлтирген орган — Тыва Республиканың күрүне чагыыга Тыва Республиканың күрүне чагыын салыр талазы-биле хүлээлгени боттандыра Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының төлээлтирген органы — Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы;

күрүне керээзиниң даңзызы — чагыгны салганының түңнели-биле чарган күрүне керээлериниң дугайында медээлер;

документация — конкурс документациязы, №94 Федералдыг хоойлуга дүүштүр Чагыкчының болгаш Төлээлтирген органының ажилдап кылган болгаш бадылаан, Тыва Республиканың күрүне чагыын салыр аукционун дугайында документация;

методиктиг негелде — Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының бадылааны, Тыва Республиканың күрүне чагыын тургузар, салыр болгаш күүседир адырынга документация долдурарының негелдези;

садып алышкынның бичии хемчээли-квартал хереглелиниң чангыс дугуржулгазының талазы-биле юридиктиг кижилерниң аразында Россия Федерациязынга туду акша санажылгазының үстүкү хемчээли Россия Федерациязының Төп банкызының тургусканындан ашпайн турар түңге, Тыва Республиканың күрүне чагыын салыр;

албан езузунун парлаалга органы — «Тувинская правда» солун;

албан езузунун сайтызы — Интернет четкизинде Тыва Республиканың албан езузунун сайтызы: pgz.tuva.ru.

Бо пунктта айыттынмаан билишкннер болгаш терминер, Россия Федерациязының хоойлужудулгаларында тодараттыг уjur-утказынга ажыглаар.

2. Төлээлтирген органының бүрүн эргези

Ажык конкурстун болгаш ажык аукционун, үне доктаадырының чагыының хевиринге эрттирген Тыва Республиканың күрүне чагыкчыларына (Тыва Республиканың күрүне керээлин чарганындан аңгыда) Тыва Республиканың күрүне чагыын салыр

талазы-биле хүлээлгезин күштүг болуп турар хоойлужудулганың көрдүнгени-биле боттандыра.

2.2. Күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр Тыва Республиканың күрүне чагыын салыр аргазын шилириниң талазы-биле шийтирнн хүлээп алыр.

2.3. Тыва Республиканың күрүне чагыкчыларына Тыва Республиканың күрүне чагыын салыр чорудулганың төлээлтирген органының эрттирер план-графигин тургузар болгаш бадылаар.

2.4. Тыва Республиканың күрүне чагыын салырының дугайында документацияны бадылаар.

2.5. № 94 Федералдыг хоойлунун тургускан чурумунга болгаш хуусаазында, Тыва Республиканың күрүне чагыын салыр дугайында информацияны албан езузунун сайтызынга салыр болгаш албан езузунун парлаалга үндүрүлгезинге парлаар.

2.6. Садыглаашкынның киржикчилериниң хоойлу езугаар эргезин болгаш сонуургалын хандыраар.

2.7. Тыва Республиканың күрүне чагыын салыр чорудулганың төлээлтирген органы эрттиргени эргежок чугула барааннар садып алыр чагыгларны, ажилдар күүседиринге, ачы-дуза чедиреринге керээлерниң төлевилелдерин болгаш өске-даа документилерни Тыва Республиканың күрүне чагыкчылары ажилдап кылырын хүлээп алыр болгаш сайгарып көөр.

2.8. Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга чөрүшкөк азы долу эвес болган таварылгада, төлээлтирген органың негелдези-биле 10 ажил хүнүнүн иштинде хуусаада Тыва Республиканың күрүне чагыын салыр дугайында документилериниң төлевилелдерин болгаш өске-даа документилерни, барааннар садып алырынга, ажилдар күүседиринге, ачы-дуза чедиреринге чагыг-дилеглерни ажилдап кылган Тыва Республиканың күрүне чагыкчыларында дедир эгидер.

2.9. Демей аттыг продукцияларны садып алыр принципиниң талазы-биле Тыва Республиканың күрүне чагыын салыр чагыс аай чорудулгага, Тыва Республиканың күрүне чагыын салыр Тыва Республиканың элээн каш күрүне чагыкчыларының чагыын каттыштыра дугайында шийтирнн хүлээп алыр.

2.10. Айыттыг конкурс документациязын, аукцион дугайында документацияны чагыкчыларның негелдезинге дүүштүр аукционга киржир болгаш конкурска киржир чагыгларны хынаарыга тургустунган ажилчын бөлүктөргө ажил-чорудулгазын хандыра эксперттерни болгаш специалисттерни кириштирер.

2.11. Тыва Республиканың күрүне чагыын салыр талазы-биле комиссияның ажылының организастыг-техниктиг хандырылганы боттандыраар.

2.12. Ажык аукционунун аудио-бижидилгезин боттандыраар, ажык конкурска киржиринге электронуг хевирге чоруткан документилерге кирерин ажадар болгаш ажык конкурска киржир чагыгларның чагаа хаптарын ажадарда аудио-бижидилгени боттандыраар.

2.13. Чагыгларны салыр дугайында информацияны «Интернет» четкизиниң албан езузунун сайтызынга салырынга болгаш албан езузунун парлаалгазынга парлаарынга чедир, киржикчилерден кирген чагыгларны салырынга киржир чагыгларның үтказын болгаш санының дугайында, салган чагыгларның киржикчилериниң дугайында медээлерниң чажыдын хандыраар.

2.14. Хомудалды сайгарып көргөн түңнелиниң дугайында болгаш ындыг өрелерниң барын хомудаарының дугайында, эрткен календарьлыг чыл дээш күрүнениң бюджеттен дашкаар фондларынга болгаш кандыг-даа деңнелдин бюджеттеринде үндүрүлгелер, чылдалал болгаш өске-даа албан төлээр төлевирлерде санааны-биле чагыг салыкчызының киржикчинде өрениң барының дугайында, административтиг корум-чурум хажыдышкыннарының дугайында Россия Федерациязының кодекизинде көрдүнген чурумга, ындыг киржикчинин ажил-чорудулгазын тургузар дугайында, буураашкын чорудулгазында турар хуу сайгарлыкчының, юридиктиг албан чериниң чагыг салырынга ындыг киржикчиге хамаарыштыр чорутканы, аукционга азы конкурска киржир чагыгны берген юридиктиг албан черин чагыг салыр киржикчиден чайладыр дугайында медээлерни организациялардан болгаш хамаарыл-

галыг органнардан негеп алыр.

2.15. Конкурска болгаш аукционга киржирин чөпшээрзинден ойталаанының дугайында азы конкурска болгаш аукционга киржирин чөпшээрзэн дугайында шийтирнн Тыва Республиканың күрүне чагыын салыр талазы-биле төлээлтирген органың күрүне комиссиязының хүлээп алганының дугайында дыңнадыр, ону конкурска болгаш аукционга киржир чагыгларны берген чагыг салыкчыларының киржикчилеринче чорудар.

2.16. Садыглаашкынны эрттирер турар үезинде тургускан протоколдарның хоолгаларын азы экзemplяларын Тыва Республиканың күрүне чагыкчыларынче чорудар.

2.17. Күрүне керээлериниң даңзызын чорудар.

2.18. Аукцион дугайында документацияны болгаш конкурс документациязын тайылбырлаар, аукцион дугайында документацияда болгаш конкурс документациязында кириген өскерилгелерни, аукцион дугайында документацияны болгаш конкурс документациязын, аукционга болгаш конкурска киржир чагыгларны, аукционга болгаш конкурсту эрттирер турар үезинде тургускан протоколдарны шыгжаар азы Тыва Республиканың күрүне чагыкчыларында дамчыдып бээр.

3. Тыва Республиканың күрүне чагыкчыларының бүрүн эргези

3.1. Тыва Республиканың күрүне хереглелинге продукция садып алырын, ажилдар күүседирин, ачы-дуза чедирерин планнаарын боттандыраар.

3.2. Бараан чедиреринге, ажилдар күүседиринге, ачы-дуза чедиреринге ажилдап кылган методиканың талазы-биле керээлин эрге өртзэн (үстүкү) тодарадыр.

3.3. Барааннар садып алыр, ажилдар күүседир, ачы-дуза чедирер чагыг-дилегни тургузар болгаш Төлээлтирген органың бадылаан формазының талазы-биле чорудар. Садыглаашкынның графигинге кириштир 10 ажил хүнүнде чагыгны салырын Төлээлтирген органче чорудар.

3.4. № 94 Федералдыг хоойлунун 55 чүүлүнүн 2 кезээнин 14 пунктунда тургусканы-биле биче хемчээлдиг садыглаашкынны боттандыраар. Россия Федерациязының Бюджет кодекизинге дүүштүр удур-дедир санажылганың үндезини болур (моон соңгаар-дугуржулгалар) эге учет документилеринге (счет-фактура, счет болгаш оон-даа өске) болгаш дугуржулгага үндезилеп Тыва Республиканың күрүне керээлин чарбайн боттандыра биче хемчээлдиг садыглаашкынны боттандырып болур.

3.5. Садыглаашкынны эрттирбейн чагыс чедирикчи Тыва Республиканың күрүне чагыын салыр таварылганы №94 Федералдыг хоойлунун 55 чүүлүнүн 2 кезээнде тургускан. Күрүне чагыкчызының удуртукчузунун айттышкыны-биле салыр.

3.6. Тыва Республиканың күрүне керээлерин болгаш дугуржулгаларын чарар болгаш күүседир.

3.7. Россия Федерациязының Бюджет кодекизинге дүүштүр күрүне керээлерин чарбайн садып алышкынның даңзызын чорударын боттандыраар.

3.8. Күрүне керээлин күүселдези дээш контролду боттандыраар.

3.9. Тыва Республиканың күрүне керээлинин төлевилелдерин болгаш техниктиг даалгаларның методиктиг негелделерин Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларына дүүштүр ажилдап кылыр база бадылаар болгаш айыттыг документилерни чугаалажып көөрү-биле төлээлтирген органче кириер. Тыва Республиканың күрүне керээлинин төлевилелин болгаш техниктиг даалгазының чурумун база техниктиг нормазында дүүштүр долу болгаш барымдаалыг көргүзери дээш харысалганы Тыва Республиканың күрүне чагыкчылары бодунга алыр.

3.10. Документиде тургускан чагыкчының негелдезинге дүүштүр садыглаашкын чүүлүнге киржикчилерниң чагыгларын чугаалажып көргөн түңнели-биле эксперт түңнелин үндүрер.

3.11. Тыва Республиканың күрүне керээлинин төлевилелдерин болгаш айыттыг документилерни эрттирер турар үезинде тургускан протоколдарның экзemplяларын конкурстун болгаш аукционун тиелекчилеринге төлээлтирген органың даалгазы-биле дамчыдып бээр.

3.12. Федералдыг хоойлужудулганың тургускан чурумунга, Тыва Республиканың күрүне керээлинин даңзызынга кириер керээлер дугайында медээлерни, оларны чарган хүнүнден үш ажил хүнүнүн иштинде

Төлээлеттирген органче чорудар болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазының тургускан чурумунга Тыва Республиканың күрүне керээзин чарар.

3.13. Тыва Республиканың күрүне чагыын салыр адырынга контролду боттандыраар төлээлеттирген органга ону болбаан деп хүлээп көргөндө болгаш конкурсту (аукционну) эрттиреринин дугайында документиленни чоруткан азы конкурсту (аукционну) катап эрттиреринин эргежок чугулазының дугайында саналды Төлээлеттирген органче кириер.

3.14. Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр үнө доктаадырының негелдези-биле, конкурсту, аукционну эрттирер турар үезинде протоколдарга атты салыр.

3.15. №94 Федералдыг хоойлуда көрдүнгени-биле, керээни чарарындан ойталаан таварылгада протоколду тургузар.

3.16. Тыва Республиканың күрүне керээзинин талазы-биле бодунуң хүлээлгезин бүзүрел чок күүседип турар азы күүсетпейн турар чедирикчилерге (күүседикчилерге, керээлиг организацияларга) хамаарыштыр, шынчы эвес чедирикчилериниң даңзынча

кииреринин талазы-биле шиитпирни Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр хүлээп алыр.

3.17. Күрүне чагыының күүселдезинин отчетунуң формазын Төлээлеттирген органың тургусканы-биле дараазында отчеттуг айның 10-нуң хүнүнден орай эвес кириер.

4. Тыва Республиканың күрүне чагыын салыр талазы-биле комиссия

4.1. Тыва Республиканың күрүне чагыын салыр талазы-биле Төлээлеттирген органың комиссиязы.

Төлээлеттирген органың комиссиязының ажылының чурумун болгаш составын Төлээлеттирген органың хоойлу-дүрүм актызынга үндөзилеп тургузар. Төлээлеттирген орган оларның составын тодарадыр болгаш ажылының регламентин бадылаар.

4.2. Тыва Республиканың күрүне чагыын салырынга Тыва Республиканың Чазаның комиссиязы.

Комиссияның ажылының чурумун болгаш составын №94 Федералдыг хоойлуга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның бадылаар.

4.3. Комиссияның кежигүннеринин саны беш кижиден эвээш эвес болуру албан.

2009-2011 чылдарда ажылгаанының учедун коллективтиг (ниити бажыңнарның) приборларының көргүскенинге дүүштүр чылыг энергиязын, изиг болгаш соок сугну, электри энергиязын хереглекчилерге садарын чада аайы-биле шилчирииниң республиканың адресиг программанын бадылаар дугайында
2009 чылдың март 2 №68 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чуртталга кодекзинин, 2007 чылдың июль 21-де «Чуртталга-коммунал ажил-агый реформазында деткимче Фондунуң дугайында» №185 Федералдыг хоойлуга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1.2009-2011 чылдарда ажылгаанының учедун коллективтиг (ниити бажыңнарның)

приборларының көргүскенинге дүүштүр чылыг энергиязын, изиг болгаш соок сугну, электри энергиязын хереглекчилерге садарын чада аайы-биле шилчирииниң коштунган республиканың адресиг программанын бадылаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы С.ТЕН.

Республиканың тускай сорулгалыг программаларын ажилдап кылырының, бадылаарының, боттандырының болгаш мониторингинин Чурумун сайзыраңгайжыдар дугайында

2008 чылдың март 18 №146 Кызыл хоорай

Республиканың тускай сорулгалыг программаларын ажилдап кылырын, бадылаарын, боттандырынын болгаш мониторингин, акшаландырынын база оларны боттандыраары дээш контролдаарының Чурумун сайзыраңгайжыдар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1.Республиканың тускай сорулгалыг программаларын ажилдап кылырының, бадылаарының, боттандырынын болгаш мониторингинин коштунган Чурумун бадылаар.

2. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы

Тыва Республиканың Юстиция херектеринин талазы-биле яамызының структуразын өскерилгелерни кириеринин дугайында

2009 чылдың июнь 24 №293 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2009 чылдың апрель 13-те Тыва Республиканың «Юстиция херектеринин талазы-биле яамызынга Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының штаттыг единицаларын дамчыдып бээринин дугайында» №75 Чарлының 4 пунктузун күүседир-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1.Тыва Республиканың Чазаның 2008

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың июнь 24-те №293 доктаалы-биле бадылаан капсырылга

Тыва Республиканың Юстиция херектеринин талазы-биле яамызының структуразы

— Сайыт
— Бухгалтер учеду болгаш отчету, кадрларның херек эмгелели
— Килдис начальниги — 1
— Кол специалист — 1
— Ажил-агый эргелекчизи — 1
Сайыттың бирги оралакчызы
— Күрүне — хоойлу-дүрүм эргелели
Килдистер

1. Нормативтиг актыларның төлевилелин хоойлу-дүрүм экспертиказы болгаш муниципалдыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актыларынның бүрүткелин чорудары
— Килдис начальниги — 1
— Килдис начальнигиниң оралакчызы — 1
— Консультант — 3

2. Хоойлужудулга мониторингинин хоойлу-дүрүм болгаш хоойлу төлевилелдер ажылының килдизи
— Килдис начальниги — 1
— Килдис начальнигиниң оралакчызы — 1
— Консультант — 3

Сайыттың оралакчызы
Адвокатура болгаш нотариустар, юстиция херектеринин талазы-биле эргелел

1. Күрүнениң нотариалдыг конторалары, чаргы чарар судьяларның ажил-чорудулгазын хандыраар талазы-биле килдис

Килдис начальниги — 1
Консультант — 1
Кол специалист — 1
Архивариус — 1

2. Чаргы чарар судьяларның аппарады Тыва Республиканың чаргы чарар судьяларының дузалакчылары — 2

Суд хуралының секретарьлары — 16
Суд секретарьлары — 7

3. Күрүнениң нотариалдыг конторалары Күрүнениң нотариалдыг конторазының эргелекчизи — 1

Нотариустар — 11
Нотариустарның дузалакчылары — 3
Архивариус — 1

«Аэропорт «Кызыл» Тыва Республиканың Күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинин карылгаларын төлээринге субсидиялар бээринин Чурумун бадылаарының дугайында
2009 чылдың июль 23 №362 Кызыл хоорай

Кызыл хоорайга аэропорттун турум ажилдаарын болгаш авиарейстерниң доктаамал ужарын организастаар, Тыва Республиканың девискээринге чурттап турар чурттакчы чоннуң аргыжылгазынга таарымчалыг байдалды хандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Дараазында маршруттар талазы-биле ужудуп турар авиарейстерни Тыва Республиканың девискээринге социал уjur-дузалыг деп хүлээп көөр: Кызыл—Кунгуртуг—Кызыл, Кызыл—Тоора-Хем—Кызыл, Кызыл—Тоора-Хем—Ырбан—Тоора-Хем—Кызыл, Кызыл—Тоора-Хем—Хам-Сыра—Тоора-Хем—Кызыл, Кызыл—Северный Аржаан—Кызыл.

2. Тыва Республиканың девискээринге пассажирлерни аргыштырып, чүктөрни болгаш почтаны дажыглап, социал уjur-

дузалыг хандырылга талазы-биле хүлээлгени күүседип турар хамааты авиацияның «Аэропорт «Кызыл» организациязын Тыва Республиканың Күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези деп хүлээп көөр.

3. «Аэропорт «Кызыл» Тыва Республиканың Күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезин карылгазын төлээри-биле субсидиялар бээринин Чурумун бадылаар (капсырылга коштунган).

4. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалдың күүселдези дээш контролду Тыва Республиканың Чазаның комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлдө эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы. Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың июль 23-те №362 доктаалы-биле бадылаан

«Аэропорт «Кызыл» Тыва Республиканың Күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинин карылгазын төлээринге субсидиялар бээринин Чуруму

1. Бо Чурум «Аэропорт «Кызыл» Тыва Республиканың күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинин карылгазының кезик-чамдызын эгидеринче угландырган, Тыва Республиканың республика бюджетинден субсидиялар бээринин механизм тодарадып турар.

2. «Аэропорт «Кызыл» Тыва Республиканың Күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинин карылгазының кезик-чамдызын эгидеринче угландырган субсидиялар хевиринге Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөреңгизинин кол башкарыкчызы (моон соңгаар-субсидиялар) Тыва Республиканың Орук-транспорт комплекзи болгаш харылзаа яамызы болур (моон соңгаар-Кол башкарыкчы).

3. Кредитор өрени төлээрин кириштир, бүдүрүлгениң ажил-чорудулгазы-биле хол-башкан карылгаларны ай санында төлээр сорулгага, орулгалар болгаш чарыгдалдар сметазында көрдүнгө, Тыва Республиканың республика бюджетинге Кол башкарыкчының бадылааны, бюджет хүлээлгелеринин лимидинге болгаш бюджет акшаландырышының хемчээлинге «Аэропорт «Кызыл» (моон соңгаар-Бүдүрүлгө) Тыва Республиканың Күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинге субсидияларны бээр.

4. Бүдүрүлгө субсидияларны бээринин үндезин Кол башкарыкчы биле бүдүрүлгениң аразында чарган (моон соңгаар-керээ) субсидия бээринин дугайында керээ (дугуржулга) болур.

Керээ субсидияларны ажылгаанының дугайында отчетту бээринин чурумун, оон хемчээлин, субсидиялар бээринин негелдезин, хуусаазын, сорулгазын болгаш чурумун тодарадып турар, а ол ышкаш ону бээринин тургустунган чурумунун негелдезин хажыткан таварылгада субсидияларны дедир эгидеринин чурумун тодарадып турар.

5. Бүдүрүлгө субсидияларны алырда, ай санында дараазында отчеттуг айның 10-нуң хүнүнден орай эвес, бо Чурумун №1 капсырылгазынга дүүштүр агаар судноларының ужар-хонар хандырылганының фактызының талазы-биле субсидияларның хемчээлинин санажылгазын кол башкарыкчыга кириер (моон соңгаар- санажылга). А ол ышкаш 2004 чылдың декабрь 31-де Росстаттын №163

доктаалы-биле бадылаан 15-ГА статистиктиг отчеттуг формазын кириер.

Отчеттуг үе дээш бүдүрүлгө агаар судноларының ужар-хонар тоннажының херек кырында ниити хемчээлин, бо Чурумун №2 капсырылгазында кириген коэффициентизи-биле таарыштыр эдер.

6. Кол башкарыкчы 5 хонуктун дургунда кириген санажылганын хыналдазын боттандыраар, а долдуртунмаан одуруглар, эдилгелер, тодарадып биживээн чүүлдер, арифметиктиг частырыглар болдурганы илереттинген таварылгада, санажылганы кириер хуусаазы хажыттынганда, дараазында отчеттуг үениң санажылгазы-биле чаңгыс угда ону катап кириери-биле бүдүрүлгеге эгидип бээр.

7. Кол башкарыкчы дараазында отчеттуг айның 15-тиң хүнүнден орай эвес, кириген санажылганы бадылаар болгаш 17-ниң хүнүнден орай эвесе Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынча чорудар.

8. Субсидияларны шилчидерин чээли организацияларында ажиткан, бүдүрүлгениң санажылга агар санынча тургустунган чурум-биле кол башкарыкчы чорудар.

9. 2003 чылдың июль 22-де Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының №67н дужаалы-биле бадылаан №2 формазының талазы-биле орулгалар болгаш карылгалар дугайында отчет болгаш бо Чурумун №3 капсырылгазынга дүүштүр формазының талазы-биле субсидиялар чарыгдалының дугайында отчетту кол башкарыкчы кириер, 1996 чылдың ноябрь 21-де «Бухгалтер учедун дугайында» №129 Федералдыг хоойлунун тургускан хуусаазында бүдүрүлгеге субсидия чарыгдалы дээш контролду боттандыраар.

10. Чардынган керээге дүүштүр оларның субсидияларны алырынга кириген документиленде кирип турар медээлерин шынчы дээш Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр харыскалганы бүдүрүлгө алыр.

11. Бо Чурумун тургускан негелдезин бүдүрүлгениң хажыткан фактызын кол башкарыкчы тодараткан таварылгада, хажыдышының-биле алган субсидияларның түнүн, кол башкарыкчының шиитпиринге үндөзилеп республика бюджетинче дедир эгидер.

Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың июнь 15-те «Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың декабрь 18-те «2009 чылда Тыва Республиканың тус чериниң агаар шугумнарынга агаар транспорту-биле пассажирлерни аргыштырынының чиигелделиг тарифтерин бадылаар дугайында» №748 доктаалынга өскерилгелерни кириеринин дугайында» №270 доктаалынга өскерилгелерни кириеринин дугайында
2009 чылдың июль 8 №338 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың июнь 15-те «Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың декабрь 18-те «2009 чылда Тыва Республиканың тус чериниң агаар шугумнарынга агаар транспорту-биле пассажирлерни аргыштырынының чиигелделиг тарифтерин бадылаар дугайында» №748 доктаалынга өскерилгелерни кириеринин

дугайында» №270 доктаалының 3 пунктузунга дараазында уткалыг немелдени кириер:

«3. Бо доктаалды 2009 чылдың июнь 1-ден тургустунуп келген эрге харылзааларынга непередир»

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

«КОНГА КАГАР» ҮЕ КЕЛГЕН...

Төрзэн дылывыстың салым-чолу бистиң боттарывыстың холувуста. Аңаа ынак, чоргаарланып чоруур бис. Боданырда-даа тыва дылывыска, өөрүмүңгараанда-даа тыва дылывыска чугаалаар бис. Ол хиреде чылдан чылче төрзэн дылывыска хамаарылгавыс кам чокталып, ону бокталдырарывыс дендеп барган. Төрзэн дылывыска болгаш аныяк-өскенниң мөзү-бүдүш кижизидилгезинге хамаарыштыр «конга кагар» үе келген. Кызылдың өөредилге албан черлериниң август чөвүлел хуралдарына хоорайның тыва дыл болгаш чогаал башкыларының методиктиг каттыжышкынынга ол дугайында шыңгы айтырыг тургустунган. Ону дем-биле шийтпирлээр чугула. Ынчангаш «Шын» ол айтырыгны хунуң чугула айтырыгларының бирээзи кылып, канчалза экил дээрзинге хамаарыштыр саналонал солчулгасын эгелээр-биле тускай рубриканы ажыдар. Башкылар, эртемденнерниң болгаш тыва дылдыг кижилер бүрүзүнүң бо талазы-биле саналоналы дыңнаксанчыг.

Бистиң корреспондентивис ол дугайында чугаа кылыры-биле орус-тыва дылдарның кайызынга-даа арыг чугаалаар ат-сураглыг чаңгыс чер-чурттууvus, Тыва Республиканың уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы **Анатолий Сергеевич Серенни** чалаан. Ону мооң адаанда парладывыс.

— Төрзэн дылынга эң ынак, ону эң камнап-хумаглап чоруур кижилерниң бирээзи деп силерни шагда-ла эскерген болгаш, бөгүн дүвүрелди болдуруп турар тыва дылывыс дугайында чугааже силерни чаладым. Сагыш човап, редакцияга дораан келгениңер дээш, өөрүп четтиргенимни илерептир ор мен.

— Сөөлгү үеде төрзэн дыл дугайында айтырыг, шынап-ла, мени дыка дүвүредип чоруур. Чүге дээр-ге, шынап-ла, мен тыва дылымга чоргаарланып чоруур кижилерниң бирээзи мен, а ийи дугаарында, башкы, культура ажылдакчызы мен. Ынчангаш төрзэн дылывыстың салым-чолу дээш харысалгалыгларга хамааржыр мен.

Тыва дыл аажок байлак, сөс курлавыры элбек, чечен-мерген дыл дээрзин катап-катап бүзүрүткен ажыг чок боор, улуг чогаалчыларывыстың — тыва классиктеривистиң чогаалдары ону чүс муң катап бүзүредип келген, бүзүредип турар. Чаңгыс сөстү безин алырга, каш янзы уткалыг. Орус дылда үениң үш хевири бар болгай: эрткен, амгы болгаш келир үе. А тыва дылда оон оранчок хөй. Чижээлээрге, чоокку эрткен үе дээн ышкаш. Тыва чоннуң дылы байлак. Ол талазы-биле дүвүрел чок, а дүвүрелди болдуруп турар чүве чүл дээрге, тыва дылдың чугаа культуразы-дыр ийин.

Долгандыр чугааны дыңнап-ла тур силер ыйнаан, тывалааш, тывалай албас, холуур-бүлүүр, өске дылдар-биле «хойтпактаар» дизе-ле, канчаар-даа аажылап турар. Орус-даа кижини дыңнаарга, бөгүн

ындыг-дыр, бодунуң төрзэн дылын орта билбес.

Че харын, бир талазында 21-ги чүс чылда чурттап турарывыс шын, амыдырал чаңгыс черинге турбас, сайзырап-хөгжүп орар, оозу чөп. Ынчалза-даа бодун, чонун, уктөөгүзүн хүндүлээр кижилер төрзэн дылын хүндүлээр ужурулуг. Чүс-чүс чылдарны өттүр өгбелеривистиң биске арттырып каан дылын ядарадыр эргени биске кым-даа бербээн. Чеже-даа сайзырал бурунгаарлап турар болза, мөңгө хевээр артар ужурулуг ыдык чүүлдер турар. Ол дээрге төрзэн черивис, төрзэн дылывыс, төрзэн чонувус-тур. Бо үш «ожуувус дажы» турда, кажан-даа читпес бис, өскелерден ылгалдыг болгаш солун болур бис. Шупту дөмейлежип каар болза, ону кым сонуургаар боор.

— Солун арнынга чугаа культуразына хамаарыштыр чугаа чорудуп тургаш, ону амыдыралчы чижектер-биле айтыры дыка нарын-дыр ийин, Анатолий Сергеевич, чүге дизе ол бок сөстөрни, домактарны суртаалдап турганы-биле дөмей, улус-чон дам ажыглаар апаар айылы бар.

— Шын-шын, ындыг айыыл бар. Ынчангаш канчалза эки чүве ийик. Сценага шиш тургузар болза, дээшти болуру чадапчок. «Хойтпактап» чоруур кижиниң сагыш-сеткил, мөзү-бүдүжү биле төрзэн дылынга чечен-мерген, арыг чугаалап чоруур кижиниң аразында ылгал кайы хире улуу ынчан көстүп келир дээрзинге идегээр-дир мен.

— Ийе, ол-даа чүүлдүг-дүр. Чогаадыкчы бодал, ажыл-ла херек апаар-дыр. Ам төрзэн

дылывыстың ажыглалына хамаарыштыр амыдыралдан чижектерден кирип көрүңерем, Анатолий Сергеевич.

— Чижек дээрге кайы хөй. Бир катап садыгга чеде бергеш, аныяк садыгжыдан «Үш чүс грамм быштаткан килдеп бериңерем, дуңмам» дидим. Садыгжы менче кайгап туруп-туруп: «Быштак бисте чок» дидир. «Ол чүү дээринер ол, бо эмгек-жок чыдыр ышкажыл» дээримге, «Аа, сыр бе?» дээн-дир.

— Хурал эгеледи, олуттарны ээлеп көрүңер.

— Уже-ле бе?

Рынок чордум, там столько арбузов, но амданныг деп бодаар сен бе, вообще неспелые чүве-дир ийин, эжим.

Мени телецентрже подбрасыватыптаңар аа.

Дүүн шиини көрдүң бе, эш?

— Ну...

— Сонуургадаң бе?

— Ну...

Мындыг чижектер шуут эндерик. Бирде-бирде дыңнааш, муңгараар мен, бирде кылым кээр. Канчап мынчаар чугаалаарындан эпчоксунмас улус силер диксээм кээр. Ынча дээр дээринге, сээң бодунче бо кандыг аайлыг кижилер апарды дээн ышкаш көөрлер болгай. Демир-үжүк, карак-шили, дамчыдылга, дүштеки чем, кежээки чем, конга, чапсар дээш, өске-даа сөстөрни ыяап-ла орус дылга адаар-дыр.

— Силер-биле чугаалажыры безин улуг харысалга-

дыр, чай кадында-ла бирээ орус сөстү кижилер билбейн ажыглай кааптар аан. Канчап мынчаар арыг тывалаар кылдыр өөренип алганыңар ол, Анатолий Сергеевич.

— Хүндүктел болгаш чоргааралдан эгелзэн деп бодаар мен. Улуг чогаалчыларывыстың чогаалдары кижизиткен. Ам-даа оларны номчурунга ынак мен.

Бир катап Туранга ажылдап тургаш, школачылар-биле ужура-жылгага бодумнуң чугаамны эскерип каан мен. Езулуг «хойтпактап», «вообще», «значит» дээн ышкаш, бок сөстөрни бо-ла адап турарымны билип кааш, дыка ыякан мен. Өөреникчилер чугаавыстың утказын сонуургааш, дылче кайы сагыш салыр ийик, ужуражылга оларга дыка солун болуп эрткен. А мен бодумга ынчан мындыг сорулганы салдым: тывалаар болза, арыг тывалаар; орустаар болза, арыг орустаар. Кижилер боду чагырып кижизидер херек. «Тыва» КТРК-ның чарлалдарын кандыг дылда берип турарын эскерип-ле тур силер ыйнаан. Кудумчулар аттары шупту орус дылда. Кызыл партизаннар кудумчузу, Эки турачылар кудумчузу дивес-тир. Ленин кудумчузу дизе, ыяап-ла «Ленина кудумчузу» дээр.

— Ам черле чүнү кылза эки ирги?

— Тускай чөвүлел тургузар болза эки ирги бе, тодаргай ажылдар чорудар кылдыр аан. Орус дылга диктант бижип турган ийик чөп, бир катап Күрүне Думазының депутаттарының эгелзешкини-биле. Ындыг хевирлиг тодаргай ажылдар чорудар болза, дээштиг болур. А кандыг-даа ажыл удуртукчулардан, башкылардан эгелээр апаар. Теледамчыдылгаларга кичээл-репортажтарны чүге эрттирип болбас деп. Төрзэн дылынга хумагалыг болур талазы-биле кайы удуртукчу, кайы башкы, кайы журналист тодаргай ажылдар чорудуп турары ынчан көстү бээр.

Үезин эрттирип алганывыс кончуг де. Шагда ону эгелээр турган. Башкылар билин бедидер институтка лекциялар номчуп тургаш, дыңнакчыларымын арыг тыва дылга арай деп чаңкытырып алыр турдум. А оон соонда элзэн үе эрткенде, ужуражы бергеш, чугаалажы бээривиске, демги-ле кудумчу аяныңче кире берген боорга, хомуданчыын чүү дээр ону.

— Аныяк-өскенге хамаарыштыр сагыжыңар аартып

чоруур өске-даа чүүлдер бар-ла боор аа, Анатолий Сергеевич?

— Бо шагда аныяктарның көс-күлөңкесээр-даа аажок. Кудумчуда куспакташкан, ошкашкан, канчап-даа, турар.

— Чаптанчыын аа бо ийи аныяк кижиниң деп бодааш, көөрге ыяап-ла эзирик боорга, кижилер ыядып каар...

— Аныяктарның кирер чери чок-тур, чүгле кафе, бардан өске, ынчангаш кылыр чүве чогуңдан пиволар, арагалаар. Хоорайда чаңгыс-даа кинотеатр ажылдавайн турар-дыр. Ындыг чүве кажан-даа туруп көрбээн-не болгай. Ном номчувас-тыр, библиотекаларже олар барбас. Национал чоргаарал деп чүве уттундурган. Тыва кижилер биче сеткилдиг, сагыш-сеткилин хөйгө көзүлдүр делгевес, ынакшылын бүдүү илередир. Тывалар боттарының ынакшылын аажок ыдык чүүл кылдыр үнелеп, хөй мурнунга делгеттинмес чораанындан оларның ынакшылы улам күштүг, бүзүрелдиг турган. Өгбелеривистиң ол бүгү чараш аажы-чаңы уттундурган-дыр. Улусчу чаңылдар кичээлдеринге тыва кижиниң бодун канчаар алдынып чораанының дугайында, тываларның ынакшыл темазының дугайында өөретпейн турары ол ийикпе азы ону чедир кылып шыдавайн турарында боор.

— Хөйүнүң караа көскү, кулаа дыыжы, деминге кандыг-даа үүле-херекти чогуруп болур дижит болгай. Чугааны эгележи, ажит-чажыт чокка сеткилиңер үлешкениңер дээш, четтирдим. Бо чугаага чонувус катчып, саналоналын бээр боор деп идегешаан, ажык чугааже номчукчуларны чалап каалыңар. Ылаңгыя башкылар, эртемденнер төрзэн дылывыс дугайында бистиң билбес чүүлдеривисти, тоолчургу чугааларны, амыдыралдан чугааларны, болуушкуннарны солун арнынга чырыдып, таныштырып, тыва дылывыска ынак, аңаа езулуг чоргаарланып, ону хүндүлээр, арыг чугаалажырынче «хуулдуруптар» чүүлдерни бижиир боор, а Аныяктар чылында аныяк-өскен дугайында чугааны ыяап-ла уламчылаар апаар бис.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ интервьюналган.

УРУГЛАРЫВЫСТЫҢ САГЫШ-СЕТКИЛИН ХҮНДҮЛЭЭЛИҢЕР

Кандыг-даа улуг кижилер ада-иезиниң чанынга келгеш, бодун оглу, уруу кылдыр санап, «авай, ачай» дээр бис. Кажан бичии турувуста, ада-иевист бисти эки аажы-чаңга өөредип, төлөптүг кижилер болзун деп кижизидип өстүрер. Ам бис бодувустуң ээлчээвисте уругларывысты өөредип-кижизидип турар бис. Бичии чаштарывыс бир-ле багай чаңын көргүзүп, кылыр ужурулуг ажылын дораан кылбаска азы багай демдек алырга, оларны кончуп-сургап, аңаа кылыктанып хорадай бээр бис. А ол ажынып турар үевисте, уругнуң иштинде чүү

болуп турары биске билдинмес. Оларның тайылбырын безин хүлээп албайн баар бис. Мындыг таварылгада боттарывыстың чашкы үевисти сактып келир болзувусса, ол-ла амыдырал болур. Бис бодувусту уругларывыстың «кежинге» бодал көргөш, чүгле ынчан бичии киживисти кайы хире хомудадып турарывысты билип каар бис. Ынчангаш кижизидилгениң «нептеренгей» частырыгларына психологтун тайылбырын бердивис.

«ОНУ ДАРЫЙ КЫЛЫП КАГ!»

«Кажан мен бир-ле сонуургаан, ынак ажылым кыла бээримге азы солун ном номчуп эгелей бер-

зимзе, ол дораан авамның шыңгы: «оон орнунга огородуң сугар азы хевин чуп ал!» деп үнү үнер. «Ийе, авай, ам бичии болгаш кылыр мен» деп дилээм-даа меңээ дуза болбас. Шак ол кыска үе иштинде оглум-биле база ындыг мен деп чүүл бажымга кирип келир. Оглум бир-ле ойнаарак чогаадып орташ: «Ийе, авай, ам дораан мен, оон шаланы ширбиер мен!» дээн харызы меңээ таарымча чок болур. Чогум шаланы оон-даа ширбиер каарга ажырбас, ынчалза-даа ада-иеге оглу оларның чугаазын дыңнап, дарый күүседип каары күзенчиг.

Тайылбыр: бис боттарывысты ада-ие эргелиг болгаш оглувустуң ам дораан чүнү кылырын билир деп санаар бис, ынчангаш кылып орган

ажылындан адырлырын негеп тура, бистиң күзеливис күүседирин манап турар бис. Бир эвес уругларыңар өске улустуң сонуургалдарын хүндүлзэн деп бодаар болзуңарза, оон сонуургалын база хүндүлзеп билиңер, чеже-даа улуг ужуру-дузаны чок деп саназыңарза.

«СЕН ЧАЛГАА-ДЫР СЕН!»

Шак бо чугааны кандыг-даа ада-иеден дыңнап болур. Мээң эжим ийи уруглуг. Дыштаныр хүнер боорга, ада-иезиниң дачазына барып дузалажыр. Оода чаңгыс дыштаныр хүн барбайн барза, азы: «Биске дуза катпас сен, бисти тоовас сен» деп чугааланып-ла

эгелээр. Хомуданчыг эвес-тир бе?

Силерге ол чүнү-даа сагындыр-бас-тыр бе? Бис база уруувус аяксава чугбайн баарга: «Сен чалгаа кижилер кылдыр өзүп орар-дыр сен» деп чугааланы бээр бис.

Тайылбыр: уруунарны бүгү-ле талазы-биле кончувар, бир эвес кончуур дээн болза, чүнү кылбааныл, чүгле ол дугайын чугаалаар. Багай чаңнаан болза, чүгле аажы-чаңына хамаарыштыр чугаа болур. Уругларыңарга хамаарыштыр чеже-даа хорадаан болзуңарза багай, сеткилин хомудадыптар сөстөр ажыглаваңар, ол бичии кижиниң сагыжына балыг болуп болур. Оон орнунга оожум: «Мен таарзынмайн тур мен...» деп каар.

ЧҮНҮҢ-ДАА УРЖУУ — АРАГАДА...

«Үш чаштың амы-тынын өрт алгаш барган» деп сөөлгү медээни дыңнааш, куйга бажым адыңайны берди!! Ада-иези каяа турган деп айтырыг чайгаарла тургустунуп келир. Чай чок ажилдап турган бе, онза дүрген күрүне даалгазы күүседип чорупкан бе, аарып-аржааш эмнелгеде чыдар бе? Ажилдап-даа турган чүве болза, хонук-хонуу-биле назы четпээн кижилерни шоочалап кааш каяа чоруп турарыл, ажилга шактыг ажилдаар болгай, аар аараан эмнелгеде чыдар чүве болза, чоок улзунга чагып калгы дег...

Херектиң ужуру канчаар болганын таңыжып көрөлиңер.

Кызыл хоорайның бетиталакы дача ниитилелинде июль айдан эгелеп чурттаар чер хөлезилеп олураада-ие ол хүн 3, 4, 5 харлыг назы четпээн уругларын кагаш, хоорайже чорупканнар. Оолдарның ачазы автозаправкага ажилдаар дээш, а ава уруглар пособие-иниң акшазын ап, амданныг чигирчимис, чараш идик-хеп садыглап эккээр дээш... Оолдарның ачазының ажилы ийи хүн үргүлчүлзэн болза, а авазы төнчү чок садыгланган... Садып алган кол-ла чеми — эзиртир суксун бооп, ооң түңнели — эзиртир сергедир черден үнгеш, улаштыр-ла төнмөс «баш эмнээр-биле» доозулган. Ол үеде чырык өрөзи дээш электри шугумун үзе кестирген, караңгы, орта чиир чүве-даа, улуг кижиде чок дачага үш бичии кижиниң амы-тынынга улуг айыыл таваржып, от-биле ойнап, оваарымча чок болганындан, өрт киискип үнгеш, уругларны хайыралыг амы-тынындан чарып алгаш барган.

Буруу кымдал? Ада-ие хүлээлгезин орта күсөтпейн, назы четпээн уругларны хонук-хонуу-биле шоочалап каан турган кижилерде деп дорт айтыр апаар. Ынчангаш уругларның ада-иезинге хамаарыштыр РФ-тиң Кеземче хоойлу-зунуң 156 чүүлү-биле кеземче херээн оттурган.

Балгазын суурда чурттаар бажыңныг, дузалал ажил-агыый тудуп болур кажаа-хорааларлыг, огород шөлдүг аныяк өг-бүлө Кызыл хоорайже чүге кел чытканыл? Ай санында дача хөлезилевишаан, хөй шалыңныг ажилга тургустунуп алыр дээш бе? Эрте-биле чедип ап, чоок кижилерге дузалап чоруур дээш бе? Айтырыглар-ла хөй, ынчалза-даа хоорайга келгени ол өг-бүлөгө сорбуланган балыг ыш-каш артканы хомуданчыг-дыр.

Бодап-бодап олураага, бо үеде ажы-төлдүң «үнези» ынчап барган бе деп айтырыг башка кирер-дир. Солун-сеткүүлдерден коргунчуг таварылгаларны бо-ла номчуп болурун билер силер. Ында чаа төрүттүнген оолду билдинмес ие октапкан, ында чаш төлдү иези эми-биле базырып алган, ында ие ажы-төлдүндөн ойталаан деп. Ам чамдык чижектерден маңаа көрээлиңер, чүгле буруулуг кижилерниң ат-сывын маңаа долузу-биле

киибезимни сагындырып каайн.

Бо чылдың чүгле баштайгы чартында республикага 20 ажыг хар четпээн бичии чаштар чок болган. Оларның 9 таварылгазында иези эми-биле «базырып», РФ-тиң Кеземче хоойлу-зунуң 109 чүүлүнүң 1 кезээ-биле кем-херекти кылып кааны коргунчуг. Бо таварылгаларда анаа-ла удуй бергеш эвес, кадыдыр чугаалаар чүве болза, эзирээш ужуп калгаш базып алганы кемниг херектер-дир ийин.

Шак ыңдыг таварылга бо чылдың Чаа чыл байырларының хүнеринде Бай-Тайга кожуунунга болган. Ийи айлыг өпөязын «эмзирип чыда» А.А.А. удуй берген бооп турар. Ол-ла кожуунга ол-ла хүн чаш уруун холунга тудуп алган турган А.В.С.-ти ашаа эттеп турда, алган кемдээшкннеринден бир айлыг чаш чүвези чок болган. База ол-ла хүн Мөңгүн-Тайга кожуундан Н.С.С.-М. удуп чыткаш, 7 айлыг уруун билбейн «базып» алган. Ол-ла байырлар хүнеринде Чөөн-Хемчик кожуунда эзирик ие А.Б.К. ийи айлыг уруун «оскунуптарга» чок болган. Март айныг уруглар пособиеси үлзэн хүнде Кызыл кожундан эзирик ие А.Ю.А. чаа төрүттүнген төлүн «базып алган»... Улуг-Хем кожуунда бир ие ийи удаа уругларын эми-биле «билбейн» базып алган. Аңаа 2008 чылда болганы баштайгы таварылга кандыг-даа түңнел, өөредиг болбаан хевирлиг, бо чылдың апрель айның 5-те Шагаан-Арыг хоорайның 24 харлыг чурттагызы үш айлыг уруун эмзирип чыда «билбейн» базып алган. Шак мындыг хевирлиг таварылгаларны өске-даа кожуннардан ам-даа кирип болур.

Чүүлүмде бижип эгелзэн өрт-даа үезинде база адаанда кирген элзэн каш чижектерде-даа өлүм-чидимниң болганының кол уржуу — арага-дыр. Бир эвес ие-херээжен ол хонуктарда оолдарының чанынга аш-чем кылып берип, кады телевизор-даа көрүп олурган болза, мындыг коргунчуг, улуг чидириг болбас турган ийик... Анаа амыдыралда-даа холунда хензиг чаш төлүн тудуп алган эленейнип кылаштап чоруур ие-херээжен кижини кожун, суурларга бо-ла көрүп болур. А пенсия, уруглар пособиеси үлзэн черде көөр болза, ажилдаар назыда кончуг кадык-шыырак, эзирик херээжен кижии оочур бажынче кирип чүткзэн,

ында улусту эки-бак сөглзэн турарын бо-ла көрүп болур. А оларның эң-не кол «туттунуп» турар байлаа — ажы-төлү, оларның пособиеси болур. Ынчалза-даа олар ол ажы-төлге кандыг-даа эки, үлегерлиг салдар чедирбес, харын-даа кудумчу кезип, чер кезип, тояап чоруур уругларның санынче ол бичии кижилерниң салым-чолу ала-чайгаар идип турары чадапчок.

Пенсия, пособие акшалары үнген хүннер эң-не дүшкүүлүг хүннер апаары кажан черле соксаарыл? Көдээге баргаш дыңнаарга, ыңдыг чүве, «бо хүн пенсия байыр-лалы эгелзэр» деп чугаа бар. Ол дээрге аарыг-аржык, кырган-ди-жең кижилерниң пенсия акшазы үнүп келирге, бүгү чоннуң калбаа-биле арагалап эгелзери-дир. Ындыг үеде орайтай бээрге, кудумчу үнери айыылдыг: эзирик аныяктар ында-мында «сайгарышкан», кы-дыындан диленген «төрелдерин», «акы-дунмаң», кады хөөрежиксзэн «эш-өөр»-даа хөй болур. Ындыг хөлзээшкннге «херекке туралыг» кижилер дораан алзыптарын билер мен. Өскелер хөглөп, сайгаржып турда, ол кижии ижип турда (чижээ, ашаа дижики), мен чоп кыдыынга чыдып каар ужурулуг мен дээр сеткилдиг кижилер аан. Ол хөлзээш-киннер эки чүге-даа чедирбези билдингир.

Ынчангаш суурларга пенсия, пособие үнген хүннерде тускай үнүүшкүннерни ижиринге сундулуг өг-бүлелерге чорудуп турза кандыгыл? Амыдыралдан билер мен, чамдык анаа өг-бүлелерде ижеринге сундулуг ажы-төлдер база чоруур. Ындыгларга хамаарыштыр ада-иелерден билдириш-киннерни чагыргалар чери, иштики херектер килдистер ие, ада, ие эргелерин казыырының айтырыгларын көдүрүп көрзе кандыгыл? Шагда совет үеде күш-ажылчы эмнээшкнниг албан черлери тургулаан болгай, ам ол арга-дуржулганы чоп ажыглап болбас деп, хонук-хонуу-биле ижип чоруурун оорунга күрүңгө, төрзэн суурунга ажыктыг ажилдар — чаагайжыдылга, ногаажыдылга, сизген кезилдези, хой оолдаашкыны дзэн ышкаш ажилдарга ажилда-зыннар. Ону кылырда чүгле хоой-лужуткан нормативтиг актыларны кылыры негеттинер апаар. Тус черлерниң депутаттары бар-дыр, бүзүреттинген округунга бүгү тала-биле таарымчалыг байдал, эки чуртталга турзун дээш чоп күштү мөөңөп ажилдап болбас деп.

Ынчан көдээде бажың-балга-дын октапкаш, хоорайже «ажыл» дилеп, чер кезип, арагалап чоруур кижилерниң санындан бир-даа кижии кызырлып чыдар болза, бир хамчыкты алып эртип алганывыс болур ийик...

Айлаң МОНГУШ.

Байыр чедиришкени

Башкы уруум Ульяна Доңгакка

Чаңгыс уруум Уляжыым
Чаяанындан эрес болдун.
Кажан-даа бергелерге торулбадың,
Карак кызыл өөрөңгөш, башкы болдун.
Ачаң хөөкүй эрте бистен чарылган бол,
Акыларың, дунмаларың чагып-сургап,
Аажок эки өөренир уруум болдун,
Аванның мээң дузалакчым болу бердин.
Өзүп келдиң, өглүг-баштыг кижии болдун,
Өзүп орап салгалдарны деткип чор сен.
Сзэн бо чаагай үлзени чонун деткир,
Сеткилиң ак, ажилгыр сен, мээң уруум!
Үш ожуң даштары дег,
Үш оглун, кыйыңда ол, Орлан эжиң,
Кедизинде чыргал чурттаар
Кадын боор сен, көөр-даа сен.
Чолдуг кижии байыыр дижи,
Ол-даа харын, шын-на боор оң.
Кунчугларың, беглерин-даа
Кончуг эки улус болду.
Чаа өөредилге чылын эки уткуп,
Чаагай үлзө бүдүр, уруум.
Чонунга-ла бараан болуп,
Чолуң чогуң, эки чор, уруум.

Хандыңмаа Сат.

Чоон-Хемчиктин Хайыракан суур.

Барыын-Хемчик кожунунуң көдээ ажил-агыл бүдүрүлгезинин хоочуну, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдың эдилекчизи, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүну Кызыл-оол Базыр-оолович Кинсанның 70 харлаан юбилейин таварыштыр аас-кежикти, кадыкшылды, чогаадыкчы чедишкннерни күзөдвис.

Кады ажилдап чораан эштери.

ДЫҢНАДЫГ

Каа-Хем кожунунуң кожун чагыргазынга Алена Каң-ооловна Буяндыдан Каа-Хем кожун, Сарыг-Сеп суур, Мергенская кудумчузу деп адрессте турар 1500 кв. метр шөлдүг черден 3 чыл дургузунда чуртталга бажыңы тударынга черни арендага бээрин дилзэн билдиришкн кирген. Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо медээни парлаанының соонда, 30 хонук эртерге, Каа-Хем кожун чагыргазы ол дилегге хамаарыштыр харыыны берген турар ужурулуг.

Каа-Хем кожун чагыргазының ажил-херек эргелекчизи Г.А.Куулар.

Күш чок деп санаар

Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның Андрей Владимирович НАМДАККА 2004 чылдың январь 22-те тывысканы РМ 249477 дугаарлыг шынзылганың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Эрзин ортумак школазын дооскан дугайында Айдыс Альбертович ЕНДАНГА 2007 чылдың июнь 23-те тывысканы 17 АА 0004294 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ЧЫРЫК АДЫНГА МӨҢГЕ ТУРАСКААДЫГ

Бурун шагдан өгбелерниң хажыттынмас ужуруларын сагывышаан: ынак адазының дун оглу, дунмаларының ада салгаан акызы, ажы-төлүнүн авазының ооргазы, төрелдеринин чөлөңгнжи болуп чурттап чорааш, хенертен мөчзэн Валерий Сесээр-оолович БАЗЫР-ООЛДУҢ 49-ку хонунуң бүдүүзүнде чыгып келген төрелдеринин мурнундан, чырык адынга мөңгө тураскаадыг.

Сөөлгү мөгейиг

Беженги арт кырын орта үнүп келгеш,
Могай бээрин ол-ла бе, күжүр дунмай?
Чурумалдыг өртемчейни эргий көргөш,
Чүрзэн туруп, сөөлгү согуу доктаай берди.

Аарыг-аржык, айыыл-халап болган эвес
Ажыл-иш дээш, амыр-дыжың бодавайн,
Карактардан баткан чаштар төгүлзе-даа,
Кара черни кавайлангаш, удуй бердин.

Чырык черге чаяаттыг салым-хуунуң
Чырыш кынган оду өжүп, хөмүрерди.
Дөртен тозун бүдүүзүнде байырлажып,
Төрелдерин чыгып алган, үдөп тур бис.

Октаргайның делгеминче ужултар, Сен!
Оруун дозуп, төрелдерин уткуп турар...
Ие черде артып калган (ажы-төлүн) салгалдарың
Изиң базып, тураскаалың мөңгөжидер...

Акызы Сарыг-оол Санчы (Базыр-оол).

Кызыл хоорай.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyn@tuva.ru (shyn@tuva.ru).

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агыл, окулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8020. Чагыг 97. Номериң парлагаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортааки Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүкзэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.